

**Міністерство освіти і науки України**  
**Тернопільський національний економічний університет**  
**Кафедра теорії та історії держави і права**

**Мрикало Ігор Ігорович**

**”СУД ЯК ІНСТИТУТ ВЛАДИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ  
ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ”**

**Спеціальність 081 – Право**

**Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр»**

Студент групи ПРзм–21  
Мрикало І.І.

---

(підпис)

Науковий керівник  
к.і.н., доцент А.В. Грубінко

---

(підпис)

Дипломну роботу допущено  
до захисту  
« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2017 р.

Зав. кафедри теорії та історії  
держави і права  
доц. Кравчук М.В. \_\_\_\_\_  
(підпис)

**Тернопіль – 2017**

## ЗМІСТ

|                                                                                |     |
|--------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ВСТУП .....                                                                    | 3   |
| РОЗДІЛ 1. ПРАВОВА ПРИРОДА СУДУ ЯК ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНОЇ<br>ВЛАДИ                 |     |
| 1.1. Походження, функції та соціальна природа судової влади .....              | 8   |
| 1.2. Суд в системі органів публічної влади .....                               | 17  |
| Висновки до Розділу 1 .....                                                    | 26  |
| РОЗДІЛ 2. РОЛЬ СУДУ У СТАНОВЛЕННІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ<br>В УКРАЇНІ                |     |
| 2.1. Єдність судової влади як правова основа судової системи України .....     | 28  |
| 2.2. Передумови становлення судової влади у правовій державі .....             | 38  |
| 2.3. Особливості взаємодії судової влади і громадянського суспільства .....    | 47  |
| Висновки до Розділу 2 .....                                                    | 56  |
| РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СУДУ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ<br>СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ |     |
| 3.1. Принцип народовладдя у здійсненні судової влади .....                     | 58  |
| 3.2. Статус суддів і суддівського корпусу .....                                | 69  |
| 3.3. Суддівське самоврядування в Україні .....                                 | 82  |
| Висновки до Розділу 3 .....                                                    | 93  |
| ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ .....                                                   | 95  |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....                                               | 100 |

## ВСТУП

**Актуальність теми роботи.** Проблеми, пов'язані із забезпеченням незалежності судової влади, підвищенням її ролі та авторитету у системі державної влади та у суспільстві, є проблемами становлення правової держави. Якщо правова держава – це насамперед специфічна форма організації державної влади та її стосунків з громадянським суспільством, то базовим фактором побудови правової держави виступає саме судова влада. Порядок організації та діяльності судової влади прямо впливає на правову систему країни, її розвиток та стабільність. На незалежний суд у правовій державі покладається контроль за дотриманням законності в усіх без винятку сферах суспільного життя. Зокрема, суд має захищати основи конституційного ладу в державі, законність створення та діяльності політичних партій, проведення виборів, гарантувати дотримання основних прав та свобод людини і громадянина. Саме тому осмислення судової влади як самостійного правового явища потребує консолідованого теоретико-методологічного підходу.

Реформування судової системи і судочинства як неодмінного сегмента формування правової держави в Україні пов'язане із становленням суду як незалежної і самостійної гілки державної влади, що має забезпечувати правосуддя. В Україні триває процес проведення ряду демократичних реформ, серед яких значну увагу приділено судово-правовій реформі. Незважаючи на те, що за останні двадцять років в Україні послідовно було змінено три ключові законодавчі акти про судоустрій, суд так і не став дієвим гарантом прав та свобод людини, незалежним арбітром між громадянином і державою, захисником конституційного ладу. Черговий етап судової реформи, який розпочався у 2016 році, супроводжується юридичним запровадженням ряду тривалий час обговорюваних і назрілих системних новел, реалізація яких покликана очистити систему судочинства від корупції, наблизити її до інтересів і потреб громадян як запоруку формування правової держави в Україні.

**Стан дослідження проблеми.** У різній мірі проблематиці природи та особливостей функціонування суду як інституту влади на етапі формування правової держави в Україні присвятили свої публікації українські дослідники В.Бігун, О. Білова, А. Борко, В. Бринцев, В. Городовенко, С. Демченко, В.Коваленко, Р. Куйбіда, М. Логунова, Л. Москвич, В. Молдован, І. Назаров, С.Прилуцький, А. Селіванов, В. Смородинський, В. Стефанюк та інші. Серед наукових напрацювань зарубіжних дослідників відзначимо праці А. Барака, Н.Колоколова, Г. Власової, А. Девліканова. Додаткове значення для розкриття теми мають дослідження вітчизняних дослідників С. Головатого, С.Ковальової, В. Малярєнка, О. Сидорчука, В. Тернавської, зарубіжних вчених Е. Аннерса, А.Вишневського, В. Власова, А. Гуськової, Г. Еллінека, П. Рікера, Н. Рулана.

Констатуєчи вагомий науковий внесок названих вчених у розробку цієї тематики, відзначимо, що наявні дослідження проблем організації судової влади в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні є недостатніми. Теоретично не розробленою залишилась низка ключових питань, пов'язаних із втіленням самостійності судової влади та незалежності суддів, розглядом судової влади як публічно-правового і соціального феномену. Практична відсутність комплексних наукових досліджень реформи системи судочинства 2016 року та оцінки її перспективних результатів зумовлює додаткову актуальність розробки теми даної роботи.

**Мета роботи** – дослідити соціально-правову природу суду як інституту влади на етапі формування правової держави в Україні.

На розкриття мети спрямовані **завдання роботи**:

- дослідити походження, функції і соціальну природу судової влади;
- з'ясувати роль суду в системі органів публічної влади;
- охарактеризувати єдність судової влади як правову основу судової системи України;
- проаналізувати передумови становлення судової влади у правовій державі;
- виявити особливості взаємодії судової влади і громадянського суспільства;
- розкрити сутність принципу народовладдя у здійсненні судової влади;

- вивчити особливості статусу суддів і суддівського корпусу в контексті судової реформи в Україні;
- дослідити нормативні зміни в системі організації та функціонування системи суддівського самоврядування в Україні.

**Об'єкт дослідження** – особливості розвитку і функціонування системи судочинства України.

**Предмет дослідження** – суд як інститут влади на етапі формування правової держави в Україні.

**Методи дослідження.** Методологічну основу дослідження склали насамперед універсальні наукові принципи об'єктивності, системності, всебічного вивчення проблеми, історизму. Під час дослідження застосовано систему наукових методів: 1) загальнофілософські (діалектичний, позитивістський, ідеалізацій); 2) загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, моделювання, класифікація, системний, порівняльний, історичний, прогнозування); 3) спеціально-наукові (спеціально-юридичні) методи (юридично-догматичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, нормативно-аналітичний, тлумачення законодавства, правової герменевтики).

**Джерельну базу дослідження** склали: нормативно-правові акти України (Конституція України, галузеві кодекси та інші закони, підзаконні нормативно-правові акти); проекти нормативних актів; міжнародні нормативні акти (угоди, рекомендації Комітету міністрів Ради Європи); матеріали судової практики судів України; матеріали наукових праць провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців з проблеми (монографії, автореферати дисертацій, наукові публікації в періодичних виданнях); довідкова література; електронні ресурси.

**Наукова новизна роботи** розкривається у *положеннях, які виносяться на захист*.

1. Судова влада є особливим, самостійним і незалежним різновидом державної влади, який суттєво відрізняється від інших гілок влади. Його діяльність спрямована на захист прав і свобод особи, законних інтересів колективних суб'єктів правовідносин, суспільства та держави загалом.

2. Єдність судової влади як правової основи судоустрою України забезпечується: цілісністю судової системи; єдиними засадами організації і діяльності судів; єдністю статусу суддів; єдністю судової практики; підпорядкуванням усіх судових справ вищому касаційному нагляду одного суду тощо. Пропонуємо доповнити ст. 124 Конституції України формулюванням: “Судова влада в Україні є єдиною та цілісною. ...”. Кардинальних змін в організації та діяльності судової системи передусім потребують місцеві суди.

3. Пошук балансу між державою і громадянським суспільством спонукає до впровадження механізмів організації судової влади, які втілять їх спільний компроміс. Такий компроміс у питаннях організації судової влади і здійснення правосуддя може реалізуватися передусім через громадянський контроль.

4. Для України актуальним залишається запровадження прямого народовладдя при здійсненні судочинства. Головну роль у цьому процесі мають відігравати територіальні громади та органи місцевого самоврядування. Нагальним є завдання підвищення рівня правосвідомості населення з метою подолання громадянської пасивності при здійсненні судочинства.

5. Питання прямої (безпосередньої) участі народу при здійсненні судової влади потребує певного доповнення на рівні Конституції України. У ст. 129 необхідно передбачити: “Громадяни мають рівне право на судовий захист за участю присяжних”. В законодавстві України не передбачено інституту мирових суддів, що обмежує можливості доступу народу до судочинства. Пропонуємо ст. 124 Конституції України доповнити положенням: “У рамках територіальних громад органами місцевого самоврядування утворюються мирові суди”. Частина 1 ст. 127 варто викласти у такій редакції: “Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних та мирових суддів”.

6. Пропонуємо внести доповнення до ст. 128 Конституції України таким формулюванням: “Професійні судді незмінювані”. Звільнення суддів повинно гарантуватись судовим захистом. Механізм кадрового забезпечення судової

влади України потребує кардинальних змін. Вбачаємо надання Президенту України виняткових повноважень одноосібно призначати суддів на посади загрозою демократії, що може призвести до узурпації влади.

7. Організація суддівського самоврядування в Україні потребує утвердження повноважень відповідних органів у ключових кадрових питаннях щодо оцінки діяльності і кар'єрного зростання суддів, їх професійної етики та дисципліни. Відкритість і колегіальність розгляду майбутніх кандидатів на посаду судді є необхідним шляхом до демократизації і самостійності судової влади. Вища рада правосуддя повинна стати конституційним осередком судової влади, де узгоджуватимуться і прийматимуться найголовніші питання щодо діяльності судової влади.

**Практичне значення результатів дослідження** полягає в тому, що теоретичні положення і висновки роботи можуть бути використані: у законотворчій діяльності (при вдосконаленні відповідного законодавства); у науковій діяльності (для подальших наукових теоретичних розробок проблеми); в юридичній практиці; при проведенні інформаційно-просвітницької роботи серед широкої громадськості; при викладанні навчальних дисциплін “Теорія держави і права”, “Історія держави і права України”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Судові і правоохоронні органи України” тощо; при підготовці навчальної літератури.

**Апробація результатів дослідження.** Результати дослідження апробовані автором під час участі у XIII Всеукраїнській студентській науковій конференції “Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді” (Тернопіль, 8 квітня 2016 р.) (Мрикало І.І. Зарубіжний досвід формування вимог до кандидатів у судді в контексті судової реформи в Україні // Збірник тез доповідей. – Тернопіль: Вектор, 2016. – С. 65-71. (0,3 д.а.).

**Загальна характеристика роботи.** Робота складається з вступу, трьох розділів (8 параграфів), висновків, списку використаних джерел (115 найменувань). Загальний обсяг роботи складає 111 сторінок.

## **РОЗДІЛ 1**

### **ПРАВОВА ПРИРОДА СУДУ ЯК ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ**

#### **1.1. Походження, функції та соціальна природа судової влади**

Серед усіх засобів захисту суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина особлива роль належить суду. Конституція України як важливу гарантію реалізації принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною встановила право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Основний Закон, визнавши людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю, закріплює дане положення як обов'язковий принцип практичної діяльності держави, всіх її органів та посадових осіб, встановлюючи, що права і свободи людини, їх утвердження і забезпечення визначають зміст і спрямованість функціонування державної влади. Саме тому сьогодні однією з найактуальніших проблем розбудови правової держави в Україні є створення незалежної судової влади, формування ефективної судової системи як невід'ємної складової загальної системи захисту прав і свобод особистості.

Згідно ст. 6 Конституції України, що закріплює такий невід'ємний принцип правової та демократичної держави, як принцип розподілу державної влади, судова влада, поряд із законодавчою і виконавчою, є самостійною та незалежною гілкою державної влади, яка здійснює свої повноваження у встановлених законодавством правових межах [1]. Однак чинне законодавство України не дає чіткого нормативного визначення поняття “судова влада”. Це що створює певні правові перешкоди для формування і розвитку системи судів України. Конституція закріплює загальне положення, відповідно до якого правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на усі правовідносини, що виникають в державі [4]. Відповідно до конституційного принципу розподілу влади, Закон України “Про судоустрій і статус суддів” визначає, що судова влада в Україні здійснюється незалежними

та безсторонніми судами, утвореними законом [5]. Аналіз основних нормативних положень чинного законодавства дає змогу відзначити, що поняття судової влади містить у собі такі основні елементи як здійснення судової влади спеціально утвореними державними органами (судами), які наділені повноваженнями відправляти правосуддя. Тобто судова влада може бути в найзагальнішому виді визначена як самостійний вид державної влади, що здійснює правосуддя [98, с. 95].

У довідковій літературі судова влада визначається таким чином: як одна з гілок державної влади, найважливішим завданням якої є забезпечення балансу свободи в суспільстві з обов'язком виконання законів; система державних органів, яка володіє усією сукупністю повноважень щодо здійснення правосуддя, тобто повноважень з розгляду конституційних, кримінальних, цивільних та адміністративних справ (спорів), а також нормотворчих та контрольних повноважень [99, с. 598; 102, с. 669]; незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право [94, с. 99]; система судових органів, які відправляють правосуддя [78, с. 58]; спосіб здійснення правосуддя в межах реалізації публічної влади в державі [67, с. 5]; незалежна гілка державної влади, здійснювана шляхом розгляду і розв'язання правових суперечок у судових засіданнях [30, с. 84]; система незалежних судів (суддів), що в порядку, визначеному законом, здійснюють правосуддя на засадах верховенства права, забезпечують захист гарантованих Конституцією та законами прав і свобод людини і громадянина, законних прав та інтересів юридичних осіб, суспільства і держави [64, с. 286]. На думку ряду сучасних науковців, найбільш оптимальним є визначення судової влади як специфічної гілки державної влади, що реалізується уповноваженими органами (судами), призначенням яких є вирішення всіх виникаючих у суспільстві правових конфліктів [86, с. 125]. До її характерних ознак відносяться незалежність, самостійність, відокремленість, виключність та підзаконність. Тобто судова влада є особливим видом державної влади. У зв'язку з цим судова влада має ряд ознак: публічний характер діяльності; спрямованість на виконання

суспільних завдань і функцій; інституційний характер; універсальність; легітимність; відособленість апарату; безперервність функціонування; обов'язковість владних рішень; можливість використання передбачених законодавством засобів примусу для реалізації своїх рішень тощо [97, с. 39].

Судова влада – це не тільки правосуддя, ця категорія обіймає всю судову систему, суддівський корпус, апарат судів. Її носіями є широке коло суб'єктів, яких не можна визначати тільки як суддів або судових працівників, беручи за основний критерій місце роботи або професію. Ознаки суб'єкта судової влади охоплюють його функціональні зв'язки із самою владою, процедурою формування, правовим статусом, підставами і порядком припинення повноважень та ін. Тобто суб'єктами судової влади можуть бути як органи, так і службові особи. До органів можна віднести суди всіх рівнів, які складають судову систему, їх структурні підрозділи – апарати судів як окремі колективні суб'єкти правовідносин. Поряд з цими суб'єктами є службові особи.

Правосуддя є тією сферою державної діяльності і громадянського життя, в якій ідеї правової держави знаходять найбільш яскраве втілення. У правовій державі суд захищає загальнолюдські цінності – життя, здоров'я, честь, гідність, соціально-економічні, політичні та інші права особи. Саме у сфері здійснення правосуддя мають послідовно реалізовуватися такі важливі правові принципи як можливість звернення до суду за судовим захистом, презумпція невинуватості, право обвинуваченого на захист, недоторканність особи і особистого життя громадян [62, с. 9].

Правосуддя є формою державної діяльності, яка полягає в розгляді і вирішенні судом віднесених до його компетенції цивільних, кримінальних та інших справ [85, с. 102]. Водночас діяльність суду не зводиться лише до правосуддя, оскільки він виконує також і функцію судового контролю стосовно посадових осіб та органів інших гілок влади. Саме такі юридичні можливості й охоплюються поняттям “судовий контроль”.

Ще однією важливою функцією судів є охоронна (правозахисна), яка також є похідною від загальної мети та завдань судової влади. Вона полягає у

захисті прав, свобод та інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів публічно-правових відносин. Її реалізація передбачає вжиття заходів, які захищають порушені права, свободи чи законні інтереси, усунення перешкод у реалізації відповідним суб'єктом його правових можливостей. При цьому, захищаючи права конкретного суб'єкта, суд одночасно здійснює охорону режиму законності в цілому [69, с. 105; 65, с. 12-13].

Дослідники наголошують на існуванні цілої низки інших функцій судової влади. Зокрема, В. Молдован, окрім функції здійснення правосуддя, охоронної функції та функції контролю за додержанням законності та обґрунтованості рішень і дій державних органів та посадових осіб, виділяє функцію формування органів суддівського самоврядування, функцію роз'яснення судам загальної юрисдикції актів застосування законодавства, функцію утворення державної судової адміністрації та інші [41, с. 80]. Серед інших функцій, притаманних судовій владі як окремій гілці державної влади, зазначимо: правопоновлюючу (забезпечення порушеного інтересу і поновлення порушених протиправною поведінкою правовідносин); дозвільну (надання судом дозволу для проведення певних дій); консультативну (тлумачення правових норм, представлення висновків по проектах правових актів, проведення досліджень, підготовка доповідей); роз'яснювальну (роз'яснення чинного законодавства з питань судової практики, аналіз розгляду справ судами різних ланок); організаційну (проведення зборів, конференцій, з'їздів суддів); виховну (формування поваги до закону, підтримка авторитету права) та інші.

Окрему групу функцій судової влади, яку складають її внутрішні функції, пов'язана із судовим управлінням – зовнішнім (діяльність судової системи з реалізації судової влади з метою виконання організаційно-регулюючих функцій щодо суспільства в цілому та окремих його складових), і внутрішнім (адміністрування судової системи). Предметом внутрішнього судового управління як сукупності засобів забезпечення внутрішньої системності судової влади є: питання внутрішньої організації судових органів; вибір суддів та народних засідателів; керівництво роботою з кадрами судових органів;

перевірка організації роботи судових органів; вивчення та узагальнення судової практики; організація роботи щодо ведення судової статистики [58, с. 130].

Особливий правовий зміст при розгляді судової влади України має система судів загальної юрисдикції, яка виступає у якості основного носія судової влади, що обумовлює її взаємодію та зв'язок з іншими державними органами. Базою встановлення і розвитку системи судів України і законодавства з питань організації та діяльності судів загальної юрисдикції є ст. 124-125 Конституції України, які закріплюють, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди [1]. Те ж зафіксовано у ст. 17 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” [5]. Система судів загальної юрисдикції являє собою сукупність судів України, об'єднаних між собою єдністю цілей, завдань, принципів організації та діяльності й очолюваних Верховним Судом України.

Визначаючи особливості та роль судів загальної юрисдикції в системі державного управління, вчені виділяють такі їх ознаки: суди загальної юрисдикції є однією з ланок системи державної влади; суди загальної юрисдикції володіють вищим ступенем свободи, ніж адміністративні інститути, адже покликані спиратися на закон, а не на виконавчі акти; суди загальної юрисдикції використовують горизонтальну схему державного управління; загальна сила судової системи визначається ступенем поваги до неї як з боку суспільства, так і з боку держави [52, с. 13].

Відповідно до законодавства, систему судів загальної юрисдикції в Україні складають місцеві суди; апеляційні суди; вищі спеціалізовані суди (для розгляду окремих категорій справ); Верховний Суд України [5]. Діяльність судів загальної юрисдикції спирається на загальні принципи, під якими розуміються вихідні положення, виражені в законі, що характеризують найбільш важливі сторони побудови і функціонування судів та спрямовані на реалізацію завдань, які стоять перед судами загальної юрисдикції [62, с. 7].

Конституція України закріплює основні принципи судочинства та гарантії незалежності і недоторканості судів (і суддів) загальної юрисдикції, визначаючи, зокрема: заборону впливати на суддів у будь-який спосіб, неможливість затримання чи арешту суддів до винесення обвинувального вироку судом, забезпечення особистої безпеки суддів та їхніх сімей; особливий порядок призначення суддів на посаду, а також звільнення суддів з посади; встановлення юридичної відповідальності за вияв неповаги до суду й судді та за втручання в судову діяльність; захист професійних інтересів суддів; вирішення питань внутрішньої діяльності судів суддівським самоврядуванням.

Конституція України в оновленій редакції визначає такі основні засади судочинства: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення [4].

Важливою науковою проблемою є походження суду як соціально-правового феномену. Суд – це орган держави для здійснення правосуддя, який з'явився одночасно з виникненням держави та є її неодмінним атрибутом [101, с. 686]. Як зазначав О. Кістяківський, слово “суд”, “судження” у філософському сенсі означає розумовий процес, завдяки якому людина з'єднує дві ідеї для того, щоб одержати із такого співставлення відповідний висновок. Слово суд вживається для вираження сукупності матеріальних умов, які служать знаряддям для згаданої розумової операції і які необхідні, щоб висновок відповідав істині. Суд у останньому значенні, як сукупність матеріальних умов, є суб'єктом, який має своїм предметом чи об'єктом суд у першому сенсі, суто інтелектуальному. У сенсі кримінально-юридичному поняття “суд” вживається

для вираження подібної розумової операції, шляхом якої застосовується загальна ідея про злочин та покарання до конкретного факту, та здійснюється у вигляді висновку шляхом твердження чи заперечення вини особи та співвідносного їй покарання. Суд у цьому значенні є видом суду у родовому сенсі [30, с. 20]. З позиції сучасної філософії, судити або ж висловлювати судження означає підбивати певний підсумок [43, с. 183-184]. Водночас, як зазначає Поль Рікер, “найсильніше” значення слова “судити” – це не лише мати думку, вважати щось істинним, а й, у кінцевому підсумку, обирати позицію. Саме це повсякденне значення він взяв за основу аналізу юридичної доцільності акта судження [75, с. 45]. Тобто категорію “суд” передусім варто розглядати як природну здатність людини до критичного мислення, судження.

Перший прояв суду, як акту соціальних відносин, відбувся в умовах первісного суспільства, коли окремі індивіди почали гуртуватися та шукати колективної підтримки проти зловживань з боку інших членів роду, й тим самим домагалися свого первісного “права” на справедливість, змусивши силу сваволі підкоритися силі первісного “права”. З плином часу в цивілізованому суспільстві охорону особи та власності взяла на себе держава. Зважаючи на такого способу охорони особистих прав одночасно відбувалося ослаблення сили родових зв’язків.

Суди для переслідування злочинців та закони, що запроваджували їх покарання, виникли у родовому суспільстві досить пізно, проте вони виникли ще до встановлення політичного суспільства. Справи, в яких були очевидні й винність однієї зі сторін, і розміри заподіяного нею збитку, зазвичай вирішувалися шляхом переговорів між залученими у конфлікт групами. Ці переговори могли вестися як прямо, так і через посередників. Коли ж у справі залишалося багато незрозумілого, і кожна із сторін тлумачила його по-різному, виникала тяжба. Коли втягнуті в неї сторони виявлялися нездатними вирішити конфлікт самотійно, вони могли звернутися до сторонніх осіб з проханням розглянути їх доводи і вирішити, хто з них правий, а хто – винний. Так, напевно, на цій стадії виник суд посередників (медіаторів), або третейський

суд. Найчастіше цей суд вирішував майнові суперечки, хоча в принципі він міг розглядати будь-які конфлікти.

Суд став самостійним явищем як колективного, так і індивідуального буття людини. При цьому можна говорити про два аспекти суду як соціального явища – зовнішній і внутрішній. Зовнішній прояв суду полягав у тому, що спірне питання між членами суспільства ставало предметом колективного вирішення відповідно до первісних норм та звичаїв колективної моралі. Внутрішній прояв суду полягав у здатності особи відчувати провину за свої дії як перед окремими членами общини, так і перед всією общиною – внутрішній суд людини, “голос совісті”. Соціалізація людей спонукала їх до врегулювання та підпорядкування поведінки окремих осіб загальним правилам та нормам.

У первісному суспільстві суд був проявом як колективного, так і особистого судження кожного члена роду. Суд, будучи одним із самостійних проявів цивілізованої суспільної організації, є докласовим, а право на суд та судовий захист – одне з первісних прав людини. Тому, на думку С. Прилуцького, потрібно розрізняти “суд” як соціальний інститут (суд общини, суд старійшин, третейський суд, товариський суд, мировий суд, суд честі, совісний суд, фемічний суд, суд присяжних, шеффенів чи народних засідателів тощо) і “суд” як інститут публічної влади [57, с. 18]. З появою держави, суд як інститут публічної влади почав перебирати, а згодом й узурпувати функції і роль суду як соціального інституту. В усі історичні епохи ці дві формації суду існували й існують паралельно, одночасно впливаючи одна на одну, а часто і зливаючись воєдино (суд за участю присяжних, шеффенів чи народних засідателів та ін.).

В історико-правовій реальності судова влада як автономна сфера публічної (суспільної) влади не була тотожною “державній владі”, бо упродовж тривалих періодів історії реалізувалася переважно недержавними судовими органами. Судова влада трактувалася як форма народовладдя, а тому за демократичних режимів була підзвітною та підконтрольною народу безпосередньо або його представницьким органам. Судовій владі надавався

універсальний характер, тобто здатність вирішувати будь-які питання, що стосуються регулювання конфліктних ситуацій у політичній, релігійній, економічній, культурній та інших сферах життя суспільства; у багатьох випадках органи правосуддя були наділені також нормотворчими й адміністративними повноваженнями. У період існування антидемократичних режимів судова влада узурпувалася правлячою елітою, розглядалася як частина державної влади та набувала антинародної сутності, використовуючись як каральний засіб, спрямований проти інтересів народу [87, с. 168-169].

Вчений Н. Рулан запропонував класифікацію співвідношення та взаємодії позадержавного суду з державою, і виділив такі типи судових інституцій: позадержавні судові інстанції, що заперечуються державою; позадержавні судові інстанції, що допускаються державою; позадержавні судові інстанції, що заохочуються державою. До першої категорії віднесено: народне правосуддя неорганізованих колективів (виникає зазвичай у період громадянських війн); внутрішнє правосуддя маргінальних груп і груп правопорушників. До другої групи належать: правосуддя первинних груп (нуклеарна сім'я, у справи якої держава втручається лише тоді, коли вона розпадається); групи молоді, що, не переступаючи закон, підкоряються своїм лідерам у рамках власних правил; дисциплінарна юстиція груп та асоціацій (політичних партій, профспілок, добровільних організацій тощо), які повною мірою використовують категорію договору; юстиція бюрократичних організацій (підприємств, церкви). До позадержавних судових інстанцій, які заохочуються державою, віднесено правосуддя соціальних спільнот (громад, колективів) [44].

За формою суд є самостійною і незалежною сферою публічної влади, яка становить сукупність повноважень на здійснення правосуддя. За своєю сутністю суд є найважливішим соціальним інститутом. Фактично основою і матеріальним джерелом судової влади є соціальна дійсність. У змісті судової влади відображається і втілюється соціальна реальність. Соціальна сутність судової влади виявляється в її реальній дії.

## 1.2. Суд в системі органів публічної влади

Загальноновизнані і закріплені сьогодні на конституційному рівні ідеї народовладдя та поділу влади зародились в Стародавній Греції у V ст. до н.е. на ґрунті афінської демократії. Видатний мислитель часів античності Аристотель зазначав: “Влада – це не суддя, не член ради, не член народного зібрання, а суд, рада і народне зібрання; кожен же із названих членів являє собою тільки частину цих інституцій. Тому народ на законних підставах має верховну владу над найважливішими справами в житті держави” [22, с. 82]. Упродовж епохи феодалізму вчення про поділ влади занепало, оскільки на його шляху постала ідея єдиновладдя, необмеженого і даного Богом [66, с. 12]. Економічні і пов’язані з ними соціально-політичні зміни у XVII–XVIII ст., які невідворотно змінювали феодальну Європу, спонукали до переосмислення та переоцінки змісту політичної влади, держави і місця людини в ній. Так, саме на зламі епохи абсолютизму плеяда видатних філософів та мислителів підготувала ідейне підґрунтя для соціально-політичних змін Нового часу, сформувавши теорію суспільного договору. На ґрунті вчення про суспільний договір та єдність державної влади, була розроблена й теорія про поділ влади. Англійський мислитель Джон Локк, визнаючи необхідним поділ влади на законодавчу та виконавчу, мислитель застерігав, що не буде досягнута свобода і в тому випадку, коли судова влада не відділена від влади законодавчої і виконавчої. У випадку, якщо вона з’єднана з законодавчою владою, то життя свобода громадян опиняться під владою свавілля. Якщо вона з’єднана з виконавчою владою, то суддя отримає можливість стати гнобителем. Саме з ідейних позицій Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск’є, Д. Дідро варто розглядати сутність влади в демократичній та правовій державі, тобто не в її узурпації окремими людьми, класами чи кланами, а в добровільному та свідомому делегуванні громадянами своєї влади органам держави для захисту власних прав і свободи [26, с. 134-135].

Початок зламу абсолютизму в Європі ознаменований проголошенням Декларації прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.) яка закріпила, що

суспільство, в якому не забезпечено гарантію прав і немає поділу влад, не має Конституції. Поступові соціально-політичні перетворення міцно вкоренили усвідомлення того, що вища мета держави не у встановленні свавілля, а навпаки, у ствердженні законного порядку, який досягається системою незалежних одна від одної влад, які однаково виходять від верховної влади, взаємно обмежують та стримують одна одну. Теорія поділу влади покладена в основу державного механізму більшості країн світу. В сучасних наукових колах поділ влади є результатом і характеристикою ступеню розвитку права, передумова для організації і функціонування держави, законності.

Поряд із законодавчою і виконавчою владою судова влада включена в систему народовладдя, яка забезпечує реалізацію найважливіших конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав колективів і народу в цілому. Саме народ є єдиним і первинним джерелом влади в демократичній державі. У такому розумінні народ є суверенним і повновладним. Він передає частину належної йому влади державним органам і посадовим особам – своїм представникам на певних умовах і на певний строк. Демократичні основи організації і діяльності судової влади мають такі ознаки: а) участь суддів із народу (присяжних, народних засідателів); б) гласність, незалежність суддів, змагальність і рівноправність сторін. Вони дають змогу розглядати її як особливий механізм і метод реалізації волі народу, фундаментального правового принципу сучасної демократичної держави. Судову владу в наукових колах прийнято розглядати як політичний і правовий феномен, який адекватно відображає прагнення до формування правової держави. Остання у свою чергу ґрунтується на доктрині поділу влади [23, с. 228].

У юридичній літературі, науці і практиці термін «судова влада» вживається у різних значеннях. З одного боку судова влада — це суд, система відповідних установ. Більшість сучасних дослідників у цій сфері визначають її як сукупність органів, що здійснюють правосуддя. Дехто з науковців ототожнює судову владу з її функцією – правосуддям. Професор П. Рабінович вважає, що судова влада – це різновид публічної влади, що здійснюється

державою і її органами, здатність підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території [100, с. 86]. Досдіник М. Орзіх вважає, що Конституція України визначила судовій владі місце не як власне владі, а як виду державної діяльності [79, с. 117]. В. Смородинський розглядає «судову владу як судовий вплив на суспільні відносини [60, с. 15]. Ряд вчених вітчизняних вчених розглядають судову владу як систему судових органів, ототожнюючи її з судовою системою [72, с. 383].

Водночас в наукових колах присутнє трактування судової влади як однієї з головних, самостійних функцій державної влади, яка реалізується через діяльність створеної на основі Конституції системи судів і органів організаційного (кадрового та допоміжного) забезпечення, покликаних шляхом виконання функцій, покладених на кожний із цих органів, забезпечити дотримання (захист) прав та свобод інтересів людини і громадянина, юридичних осіб, суспільства і держави, усувати наслідки правопорушень (злочинів), покарання винних, захист потерпілих, вирішувати соціальні конфлікти і правові спори на підставі загальнообов'язкового характеру судових постанов [25, с. 50]. Колишній суддя Верховного Суду України А. Селіванов розглядає судову владу як самостійний вид державної влади, яка функціонує у двох вимірах – як судовий лад і як судовий устрій. Останній означає правосуддя, а до судового ладу можуть входити інші суб'єкти, які безпосередньо не здійснюють функції правосуддя [45, с. 305].

Судова влада – це передусім вид державної влади, яку здійснюють певні державні органи. Однак влада – це не тільки ті чи інші установи, посадові особи, а й функції, які їм належать, їх реалізація. Зміст поняття «влада» тлумачиться в основному значенні як особлива форма соціальних відносин, яка складається з можливості здійснювати свою волю, контролювати поведінку когось (іншої людини чи соціальних груп). При аналізі поняття «судова влада» в літературі зазначається, що помилково розглядати судову владу як державний орган, яким є власне суд. Влада є власне тим, що цей орган може зробити (по суті, це повноваження, функція, але не її виконавець), встановленою законом

можливістю виконувати визначені дії й самим виконанням цих дій.

Судова влада виконує роль арбітра шляхом справедливого вирішення правових конфліктів між громадянами, органами влади та організаціями і контролера за виконанням законів, діями представників державних органів. З цією метою судова влада, тобто уповноважені на те державні органи (суди), чинить правосуддя і здійснює судовий контроль відповідно до принципів права і справедливості [88, с. 47].

Розкриваючи соціальну і правову природу судової влади, дослідники відзначають, що судова влада – це насамперед притаманний соціальній природі людини засіб і необхідна умова функціонування високорозвинутої соціальної спільності, а також засіб загального зв'язку (комунікації), що виникає між високоорганізованими людьми у процесі вирішення певних категорій соціальних конфліктів, символічний посередник, що забезпечує виконання взаємних для громадян і держави зобов'язань на основі норм права. Наявність комплексу судово-владних відносин народу, нації, політичного (громадянського) суспільства, в яких народ, нація, політичне (громадянське) суспільство одночасно об'єкт і специфічний суб'єкт, оскільки існування державної влади, а отже, і судової влади поза народом, нацією, політичним (громадянським) суспільством абсолютно неможливе, адже вони самі є її джерелами. По-друге, суд (судова система) – це апарат судової влади, особливі державні установи (за своєю сутністю унікальна особлива форма державно-владних правовідносин організаційно-структурного характеру), що специфічним чином каталізують процес державного управління при вирішенні соціальних конфліктів. При розв'язанні конкретного соціального конфлікту суд – це державна установа, яка виступає не тільки носієм судової влади, але й є суб'єктом процесу. По-третє, судова влада – це наказ суб'єкта, що здійснює судову владу. Вона є фактично волею народу в редукції органів держави – судів стосовно до об'єкта, тобто цього самого народу, обов'язково супроводжується загрозою застосування санкції у разі непокори. По-четверте, правові норми, які встановлюють, що суб'єкт, який віддає “накази”, власне суд, має на це право, а

об'єкт – народ (як учасники конкретного провадження, так і суспільство загалом) зобов'язаний підкорятися його наказам. В організації судочинства використовується все, що може бути конвертоване в судову владу (багатство, вплив, культура). При цьому судову владу як ресурс народ передає (делегує) судам (суддям), які за загальним визнанням є носіями судової влади.

Водночас судова влада є стійкими людськими відносинами, а тому вона не міститься у конкретному державному апараті. У суспільстві нічого не зміниться, якщо лише змінити назву судів, проголосити змагальність процесу або, навпаки, відмінити її, призвати на службу нове покоління суддів. Судова влада у даному випадку є не чим іншим, як функцією. Судова влада в державі як функція не може бути привласнена однією особою. Відчужену, неперсоніфіковану судову владу розглядають як судову машину [93, с. 36].

Тільки суспільство є джерелом судової влади. Лише в ньому можливе виникнення та існування судово-владних правовідносин. Для суспільства характерною є судова демократія – влада більшості, яка визнає ефективність судового розгляду, на відміну від меншості, яка надає перевагу самосуду. Судова партократія, тобто влада організованих над неорганізованими, виражається при лобіюванні законодавства, яке регламентує питання судоустрою, судочинства. Головну роль в судочинстві відіграє судова бюрократія – влада уповноважених (суддів) над неуповноваженими (учасниками процесу). Ця складова судової влади певною мірою еквівалентна владі одного індивіда (судді) над іншим індивідом (наприклад, підсудним). Формування управляючого прошарку, яким є суддівський корпус, згодом відмежовується від суспільства, у результаті чого цей управляючий прошарок трансформується у самостійну корпорацію зі своїми вузьковідомчими інтересами.

Для судової бюрократії, зрештою як і для інших видів бюрократів, характерні такі недоліки: 1) справи розглядаються лише з позиції відповідного чиновника; 2) судова влада не схильна брати на себе відповідальність за прийняті рішення; 3) судова влада ухитряється відшукувати способи

“обходу” законів; 4) справи розглядаються залежно від смаків керівництва; 5) судова влада стає схильною до корупції. Водночас судова влада в цілому є категорією неперсоніфікованою. Її головна відмінність від виконавчої влади полягає у тому, що вона відіграє скромну роль судової бюрократії [49, с. 100-101]. При цьому правосуддя є головною складовою судової влади. Судова влада здійснюється за допомогою правосуддя. Судочинство є ключовим інструментом судової влади, за допомогою якого встановлюється істина у справі, відновлюються порушені права суб’єктів процесу та інших громадян, стверджується торжество закону і справедливості.

Правосуддя є основою судової влади. Однак судова влада не обмежується правосуддям. Цією категорією охоплюється уся судова система, суддівський корпус, апарат судів, будівлі, в яких суди розміщуються, елементи організаційного і ресурсного забезпечення. Стан і якість судової влади залежать не тільки від рівня правосуддя, а й від згаданих чинників. Сила і авторитет судової влади залежать не стільки від розробленості процедурних елементів судочинства, скільки від розуміння важливості цього інституту влади для життєзабезпечення держави і суспільства.

У демократичних країнах судова влада в механізмі управління посідає пріоритетне становище. Судам виділяються наймонументальніші, найзатишніші та естетичні будівлі, для їх ефективного функціонування не шкодують коштів, судді – найбільш високооплачувані чиновники, з високим ступенем правової незалежності та фізичної захищеності.

Правосуддя є виключно компетенцією судової влади. Однак судову владу не можна ототожнювати з такими спеціальними поняттями, як “правосуддя” (вирішення справ по суті) і “судочинство” (процес провадження у справі, наприклад кримінальне судочинство). Крім здійснення правосуддя, згідно з правилами судочинства судова влада має інші повноваження, які реалізуються і належать виключно їй: конституційний контроль; контроль за законністю й обґрунтованістю рішень і дій (бездіяльності) державних органів та посадових осіб у разі оскарження їх до суду; аналіз, узагальнення і систематизація судової

практики; надання роз'яснень з питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу тощо [88, с. 48].

Розкриваючи соціальну і правову природу понять “суд” і “судова влада”, варто звернутися і до ознак цих явищ. Алексіс де Токвіль свого часу зазначав, що головна відмітна риса судової влади в усіх народів полягає в тому, що вона править за арбітра у спірних випадках. Друга відмітна риса судової влади полягає в тому, що вона виносить ухвалу з конкретних справ, а не із загальних положень. Третьою відмітною рисою судової влади є те, що вона може діяти тільки у тому випадку, коли до неї звернуться, або, мовою юриспруденції, коли в суді порушується справа. Ця ознака не така характерна для судової влади, як дві попередні. Однак, незважаючи на винятки, цю рису слід вважати дуже істотною [48, с. 93-94].

Отже, розкриваючи поняття “судова влада”, виділяємо такі її характеристики: 1) за своїми властивостями вона є державною з усіма належними владі атрибутами й чітко визначеною компетенцією; 2) судова влада є одним із продуктів застосування принципу поділу державної влади з ознаками незалежності й самостійності; 3) судова влада повинна мати такі механізми забезпечення її функціонування, які гарантували б її самостійність; 4) судова влада здійснюється в певних організаційних і процесуальних формах, установлених у законі; 5) судова влада має універсальний і виключний характер; 6) вона здійснюється на професійній основі.

Основу судової влади складає сукупність судових органів, наділених різною компетенцією. Головним їх призначенням є вирішення юридично значущих справ, що мають правові наслідки. Судовій владі відводиться особлива роль арбітра у спорах про право. Суб'єктом, який здійснює судову владу, виступає не будь-який державний орган, а лише суд з притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей і соціальні процеси. Судова влада є специфічною гілкою єдиної державної влади, яка має власну виключну компетенцію щодо розгляду юридично значущих справ, що мають правові наслідки, і реалізується виключно конституційними органами (судами)

у межах закону та спеціальних (судових) процедур [93, с. 40-41].

Судово-владні правовідносини були первинно різнотипними від часу їх виникнення. Правосуддя у Стародавньому світі вершилося не тільки монархами. Раннім державам відомий і інший, демократичний, тип здійснення судової влади – приватно-позовний, що ґрунтувався на поєдинку сторін. Однак, він відзначався усіма сутнісними характеристиками судочинства. Даний тип судово-владних правовідносин виявився настільки ефективним, що він із відповідними змінами проіснував до наших днів.

У процесі історичного розвитку держави та її механізму розширення можливостей державного апарату спонукало до витіснення приватно-позовного типу здійснення судової влади публічно-репресивним типом. У кримінальному процесі місце потерпілого посіла зайняла держава. Неупереджений суд практично був унеможливлений, оскільки первинно “упередженим” став законодавець, який переважно обстоював інтереси правлячої еліти [33, с. 183-184]. Історичною дійсністю цих епох було й те, що у періоди ослабленої, розрізненої чи недокінця сформованої держави виникали і розвивались самостійні, позадержавні суди. Як приклад можна навести фемічні суди (від старонім. *fēm* – звільнення) як систему таємної судової організації, що з’явилася у Вестфалії наприкінці XII — на початку XIII ст. [96, с. 79].

Іншим не менш яскравим прикладом позадержавної організації суду і судочинства є суд Війська Запорізького, правова система якого ґрунтувалася на звичаєвому праві [102, с. 518-521]. Суддями у запорізьких козаків була вся військова старшина: кошовий отаман, військовий суддя, писар, військовий осавул, довбиш, курінний отаман, паланковий полковник, а іноді й увесь Кіш. Кошовий отаман, який мав верховну владу над усім Військом Запорізьким, вважався верховним суддею. Однак професійним суддею був лише військовий суддя, який за своїм статусом був другою особою після отамана [92, с. 254].

На етапі розвиненого феодалізму в країнах Європи відбувалося становлення національних систем права, що давало змогу професійним суддям при ухваленні рішень орієнтуватися не тільки на прямі вказівки глави держави

(монарха), а й можливість спиратися на національні закони та правові прецеденти. Для даної стадії характерною є поява в суспільній правосвідомості переконання в тому, що загальновизнані закони володіють більшою юридичною силою, аніж поточні вказівки глави держави (монарха), публічно-репресивний тип здійснення судової влади замінюється її публічно-змагальним.

Наступним етапом розвитку світового судочинства стало залученням населення до безпосереднього ухвалення судових рішень. У судах, що склалися з професійних (коронних) суддів, з'явилися суди з участю шеффенів (Німеччина) і присяжних (Англія). Безпосередня участь народу у відправленні правосуддя гарантувала населенню упевненість у тому, що рішення, яке ухвалить суд, знаходитиметься в рамках того рівня правосвідомості, що існує в суспільстві, а застосування норм права не буде підмінене свавіллям окремих чиновників. У подальшому виділилися державні структури, які спеціалізувалися на вирішенні соціальних конфліктів, у порівняно самостійну і незалежну від верховної влади систему. У даному випадку йдеться вже про початковий етап фактичного обмеження прерогатив глави держави (монарха) у сфері судочинства. Як правило, на цьому етапі відмирають і станові суди. Зрештою це призвело до поділу єдиної державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. З'являється абсолютно новий тип судово-владних правовідносин – незалежний судовий контроль. Основною передумовою виникнення судово-владних правовідносин стало усвідомлення суспільством того, що всі люди рівні і вільні. Довершило формування незалежного судочинства створення органів суддівського самоврядування, які володіють реальною владою у сферах кадрового і матеріально-технічного забезпечення судів. Це трансформувало апарат судової влади в самодостатню та саморегулюючу соціальну підсистему [33, с. 185-186].

Зрілість формування національних систем судочинства засвідчило створення наднаціональних (міжнародних) судових органів влади. Політико-правова і соціокультурна легітимація міжнародної судової системи пов'язана із підвищенням авторитету інститутів міжнародного права. Міжнародне

правосуддя стало механізмом розв'язання багатьох проблем, що виникають у громадян різних держав, а його політико-правові та інституційні аспекти є базою державно-правової інтеграції. Водночас це може свідчити про досить низьку якість національного правосуддя в ряді країн, що, зокрема, засвідчує значна кількість скарг, поданих до Європейського суду з прав людини. Це також може мати причини у якісній зміні правової культури та правової свідомості громадян, відчуженості інститутів громадянського суспільства і публічної (державної) влади, відносини між якими будуються за конфронтаційно-антиномічною моделлю [53, с. 20]. Зміна ситуації можлива тільки через радикальні зміни у змісті і функціях судової влади, що забезпечують перехід до договірної взаємодії індивіда, суспільства і держави, а також відповідних йому форм легітимації публічної влади. Це актуально для сучасного розвитку вітчизняного суспільства, його взаємин з державою в контексті реформування судової системи України.

### **Висновки до Розділу 1**

Судова влада є особливим, самостійним і незалежним різновидом державної влади, який суттєво відрізняється від інших гілок влади. Його діяльність спрямована на захист прав і свобод особи, законних інтересів колективних суб'єктів правовідносин, суспільства та держави загалом. Соціальна роль судової влади визначається спрямованістю її діяльності на забезпечення верховенства права, закріпленого в Конституції України, законах та інших нормативних актах.

До головних функцій судів, які зумовлені загальною метою та завданнями їх діяльності і відбивають їх специфіку та місце у системі органів державної влади, вважаємо доцільним віднести: функцію відправлення правосуддя (розгляд та вирішення правового спору); контрольно-наглядову функцію (перевірку законності та обґрунтованості рішень і дій органів державної влади, посадових осіб); правозахисну функцію (охорону прав, свобод та інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів правовідносин).

Суд – це особлива форма суспільних відносин, яка за певних історичних обставин (ослабленості чи несформованості держави) існує автономно, навіть за відсутності державного впливу. Суд як унікальний соціальний феномен існує й розвивається за правилами і законами соціального розвитку людей, іноді навіть незалежно та у розріз із позитивним правом держави.

Суд невід’ємним елементом публічної влади, що має своє глибоке історичне підґрунтя. Народ є єдиним і первинним джерелом влади в демократичній державі. У такому розумінні народ є суверенним і повновладним. Поряд із законодавчою і виконавчою владою судова влада включена в систему народовладдя, яка забезпечує реалізацію найважливіших конституційних прав і свобод людини та громадянина. Судова влада є політичним і правовим феноменом, який адекватно відображає прагнення до формування правової держави, судової влади як однієї з головних функцій державної влади, яка реалізується через діяльність створеної на основі Конституції системи судів і органів організаційного забезпечення.

## РОЗДІЛ 2

### РОЛЬ СУДУ У СТАНОВЛЕННІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

#### 2.1. Єдність судової влади в судовій системі України

Забезпечення організаційної і процесуальної єдності судової влади є невід’ємною складовою фундаменту судової системи держави. Поняття єдності судової влади насамперед бере свої витoki з поняття про державну владу взагалі і судову зокрема. Відомий європейський філософ права Г. Еллінек, аналізуючи природу єдності державної влади, вважав, що “влади”, про поділ яких стверджував Ш.-Л. Монтеск’є, виступають не чим іншим, як окремими формами, в яких виражається єдина державна воля, тобто різними функціями державної влади чи різними компетенціями її окремих органів. Будучи самостійними у межах своїх законних компетенцій і представляючи у цих рамках державну владу, усі ці органи об’єднуються у єдину і неподільну за своєю природою державну владу [29, с. 368].

Ігнорування або недостатньо чітке розуміння єдності державного суверенітету, а разом з цим зміщення центру ваги у політичних конструкціях на функціональний момент державних “влад” призводить до того, що практичний поділ влад стає нездійсненним, втілюється лише завдяки штучним пристосуванням і різного роду компромісам. Характерним є те, що кожна з форм влади у своєму зародку містить усі елементи інших влад. Ці зародки поступово атрофуються, але завжди можуть відновити своє життя, коли у цьому виявиться практична потреба. Зокрема, парламент завдяки інституту відповідальності міністрів, що обираються з парламентської більшості, так чи інакше приймає участь в адміністративній діяльності, а часто здійснює й судову владу (Палата лордів в Англії, Сенат в США та інші). Виконавча влада має повноваження видавати укази, які за юридичною силою не поступаються законам. Водночас може приймати участь у судовій діяльності. Прикладом цього може бути французький інститут адміністративної юстиції.

На перший погляд найбільш простою є відмінність функцій законодавця від функцій судді. З теоретичних позицій законодавець формує загальні юридичні норми на майбутнє. Суддя має справу з реальним судовим спором і конкретними фактами, до яких він повинен застосувати закон. Кожна нова справа вимагає від нього нового рішення, і попередні судові рішення не поширюють свою силу на нові суперечності.

Законодавець може, а іноді й повинен змінювати або навіть відмінити прийняті ним закони. Він повинен діяти синхронно з рухом та розвитком життя, бо в іншому випадку існує загроза закріплення і руйнації суспільства. Водночас суддя не може, за винятком випадків, що передбачені законом, переглядати раніше вирішені судові справи, адже це порушить право і спокій громадян. Законодавець, який покликаний стояти на сторожі суспільних інтересів, повинен проявляти творчу ініціативу. Суддя не повинен втручатися в спір за власною ініціативою, оскільки він порушить свій обов'язок і роль у суспільстві. Це головні ознаки, що відрізняють діяльність законодавця від діяльності судді.

У реальному житті такі відмінності далеко не такі прості, як на перший погляд. Хоча судова діяльність є підзаконною, а судові рішення є застосуванням закону до конкретної ситуації, саме застосування закону є справою нелегкою. Конкретна життєва ситуація не завжди проста, а положення закону не завжди чіткі та зрозумілі. Тоді на суд лягає обов'язок по тлумаченню закону, оскільки він не має права зупиняти розгляд справи з підстав неповноти, незрозумілості, суперечності, а іноді й відсутності закону. У цих випадках суддя має керуватися "загальним смислом" закону. У зв'язку з ускладненням сучасного життя та постійним розширенням сфери суспільних відносин, цей обов'язок суду стає все більше ускладненим. Така функція суду наближає його до діяльності законодавця з автентичного тлумачення закону. Суддя стає зобов'язаний продовжити роботу законодавця з конкретизації, розкриття і наповнення закону життєвим змістом, тобто доводити до кінця творчу роль, яка стоїть перед законодавцем. Насамперед така роль проявляється в діяльності

касаційних судів, що покликані наглядати за правильним тлумаченням закону і його одноманітним застосуванням. У цій сфері він свого роду продовжує функцію законодавця, якщо при цьому враховувати, що у деяких країнах існує касація не тільки в інтересах справи, але й в інтересах закону. За таких умов законодавчий характер діяльності касаційних судів стає ще більш очевидним [28, с. 132].

Касаційний суд за своїм призначенням передусім має забезпечувати в державі правильність правосуддя. Це завдання досягається двома шляхами: 1) негативний (виражається у скасуванні судових рішень, які порушують закон; 2) позитивний (полягає у вирішенні юридичних питань, які виникають у конкретних справах). Подібно до інших судів він приймає рішення, яке у конкретній справі має силу закону. Таку ж силу відповідно повинні мати також роз'яснення закону, що дає касаційний суд. Від інших судових інстанцій касаційна відрізняється лише тим, що вона не здійснює розгляд справи по суті, обмежуючись лише оцінкою юридичних питань. Касаційними рішеннями, що приймаються у цих межах, забезпечується єдність і одноманітність судової діяльності в державі. Єдиний на усю державу касаційний суд у цьому сенсі направляє судову практику. У випадку, коли при розгляді подібних справ суди не погодяться із роз'ясненнями касаційного суду, то останній, при надходженні до нього цих справ, має можливість наполягти на попередніх роз'ясненнях, або ж погодитись з новим тлумаченням судового рішення [36, с. 166].

Об'єднання судової влади та забезпечення її зовнішньої самостійності втілюється шляхом підпорядкування всіх судових справ вищому касаційному нагляду одного суду. Будь-які відступи від такого порядку призводять до роздроблення судової влади і її ослаблення. Єдність, що необхідна для зовнішньої самостійності судової влади, підривається надмірною строкатістю судових установ шляхом запровадження численних спеціалізованих судових органів. Кожен громадянин повинен легко і швидко знаходити суд, що покликаний захищати його права. Право бути судимим своїм законним суддею є одним із важливих політичних прав особи. Там зазначено, що ніхто не

може бути вилучений із відання свого законного судді. Як негативний фактор, який обмежує єдність судової влади є запровадження в державі надзвичайних чи особливих судів, які призначені для розгляду окремих кримінальних справ або їх особливих категорій. Діяльність цих судів фактично встановлює межі діяльності загальних судів, що має неодмінним наслідком обмеження засад єдності судової влади [46, с. 112].

Констатуємо, що основа єдності судової влади коріниться в цілісності державної влади, єдиним джерелом якої в державі республіканської форми правління є народ. Водночас єдність судової влади полягає у цілісності її організації і діяльності, що забезпечує їй зовнішньою самостійність, а також втілюється підпорядкуванням усіх судових справ вищому касаційному нагляду одного судового органу влади в країні. Забезпечення в державі правосуддя як загальної мети судової влади здійснюється через касаційний нагляд за правильним тлумаченням закону і його одноманітним застосуванням. Єдиний на всю державу касаційний суд має спрямовувати судову практику в одне русло і забезпечувати цілісність та верховенство права.

Сьогодні принцип єдності судової влади складає основу побудови судових органів по вертикалі як і в унітарних, і в федеративних державах, а своє закріплення знаходить в судоустрійному законодавстві або ж в конституціях держав світу. На відміну від унітарної держави, в систему судових органів федерації неминуче вносяться елементи децентралізації, що зумовлюється федеративним устроєм держави. За умов розподілу державної влади на федеральну і територіальну як правило діє дворівнева система судових органів. Підвідомчість між ними розмежована на основі принципів федералізму, а саме конституційного розмежування предметів відання та повноважень між федерацією і її суб'єктами, розмежування компетенції між федеральними органами державної влади і органами державної влади суб'єктів федерації. Судами застосовується не лише федеральне, але й регіональне законодавство, тобто норми законодавства суб'єктів федерації. Водночас централізація і децентралізація в системі судових органів федеративної

держави можуть бути різними. Рівень децентралізації залежить від типу правової системи, моделі федералізму, особливостей державно-правової культури конкретної країни. Відповідно виділяються різні моделі судових систем в федераціях (Австрія, Бельгія, Австралія, Канада, Швейцарія, Німеччина, США, Росія).

У федеральних державах романо-германської правової сім'ї, що орієнтуються на пріоритетну роль і верховенство закону, а також на інтенсивний розвиток кооперативного федералізму, природнішою є централізована судова система. Широка сфера предметів спільного відання (конкуруючі компетенції), механізми субсидіарної відповідальності центру і складових частин держави, їх співпраця та кооперація по лінії законодавчої і виконавчої гілок влади вимагають авторитетного судового арбітра, незалежного від федеральної і регіональної влади, що ухвалює закони та здійснює їх виконання. Тому ієрархія судових органів побудована на основі принципу єдиної інстанційності судової влади, а вимоги єдності судової системи у цих державах є досить жорсткими [54, с. 16].

При існуванні в судових системах спеціалізованих судів різко зростає кількість різночитань при тлумаченні закону. Кожна ланка спеціалізованих судів відображає не загальносуспільні політико-правові і соціально-економічні інтереси, а виключно інтереси “свого” суспільного спектра. Саме під впливом цих вузькоспрямованих інтересів суд прагне завжди “по-особливому” тлумачити закон. Унаслідок недосконалості законодавства і неоднакового його тлумачення в судовій системі об'єктивно виникає конкуренція судових рішень, що завжди може перерости в глобальну проблему невизначеності у праві. Саме для її подолання і забезпечення однакового застосування правових норм усіма без винятку судами країни і утворюється верховний суд як єдина касаційна інстанція, як суд, що своїми рішеннями утверджує єдину для усіх інших судів нижчого рівня логіку застосування правових норм, єдину логіку розгляду відповідних категорій справ [81, с. 30]. Тим самим, основу єдності судової влади має складати єдність судового правозастосування, що втілюється шляхом

однакової реалізації правових стандартів у правозастосовній практиці на основі справедливого судового провадження та з метою забезпечення верховенства права на всій території держави [68, с. 13].

Якщо звернутись до вітчизняного законодавства, то побачимо, що згідно ч. 1 ст. 3 нового Закону України “Про судоустрій і статус суддів” редакції 2016 року “суди України утворюють єдину систему”, а відповідно ч. 4 ст. 17 єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов’язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування судами (судом) касаційної інстанції норм матеріального права; обов’язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування [5]. У цих статтях Закон переважно повторює норми свого попередника – Закону “Про судоустрій статус суддів” 2010 року [8].

Вітчизняний законодавець передусім оперує юридичною категорією “єдність судової системи». Однак ця категорія є видовою по відношенню до родової категорії “єдність судової влади”. За визначенням І. В. Юревич, єдність судової влади – це складноструктурована багатокomпонентна її якість, в якій виділяються певні складові [89, с. 114]. Такими компонентами є єдині цілі та завдання судової влади, організаційно-правова єдність, єдині принципи організації та діяльності, функції, основні суб’єкти, механізми та взаємозв’язки елементів судової влади, які лише в сукупності та взаємодії надають цьому складноорганізованому об’єкту якості єдності.

Ключовою проблемою правосуддя, що склалася в дійсності, є відсутність організаційної та процесуальної єдності судової системи України. На сьогодні тут створено декілька автономних судових систем, що мають власне кадрове, фінансове, матеріально-технічне забезпечення, свої органи суддівського самоврядування, ради суддів тощо. Кожна з них має власне процесуальне

забезпечення. Однак принцип єдності судової влади зумовлює необхідність уніфікації судової системи на основі створення єдиного і рівного для всіх суб'єктів правовідносин державного суду з покладанням на нього здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають з будь-яких правовідносин у визначеному законом єдиному процесуальному порядку, а це обумовлює об'єктивну необхідність створення єдиного кодексу судочинства.

Варто зазначити, що на вітчизняній науковій ниві дослідження проблем єдності судової влади один із перших розпочав В. Сердюк, який сформував з цього питання власне концептуальне бачення. На думку науковця, конституційні передумови становлення концепції єдності судової влади полягають у наступному: рівності усіх перед законом і судом; виключністю судової влади; статусі Верховного Суду України як найвищого органу у системі судів загальної юрисдикції. Виключність судової влади обумовлює неможливість передачі функцій суду, в тому числі Верховного Суду України, іншим органам або посадовим особам [69, с. 44].

На думку зазначеного дослідника, головна ідея єдності судової влади полягає у тому, що всі органи, які входять до судової системи або пов'язані з нею, мають знаходитись в органічній єдності та взаємодії. На вершині судової ієрархії має бути “сильний” Верховний Суд України, основним призначенням якого є забезпечення процесуальної й організаційної єдності в діяльності судів загальної юрисдикції та органів, що належать до структури судової влади. “Найвищий судовий орган” як єдина й остаточна інстанція з розгляду (перегляду) справ, що виконує всі процесуальні функції, властиві судовій владі, має увінчувати всі судові підсистеми (загальної та спеціалізованої юрисдикції) в державі. Основна функція Верховного Суду України є здійснення правосуддя і має полягати не лише у перегляді справ у касаційному порядку, а й розгляді справ по суті.

Сучасний етап судової реформування судової системи України покликаний вирішити зазначені проблеми та реалізувати відповідні пропозиції. У ч. 1 ст. 36 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” зазначено, що “Верховний

Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом” [5]. В частині 2 цієї ж статті передбачене виконання Верховним Судом не лише функцій суду касаційної інстанції, алей й “у випадках, визначених процесуальним законом”, – суду першої або апеляційної інстанції. Таким чином статус Верховного Суду істотно підвищений.

Консолідація складових правового статусу та повноважень суду касаційної інстанції зумовлена вимогою по реалізації права на судовий захист і обґрунтовується напрацюваннями правових учень. Теоретичну складову побудови судоустрою та місця у ньому суду касаційної інстанції становить, зокрема, вчення про судове право (щодо єдності юридичної природи інститутів судоустрійного, цивільного процесуального і кримінально-процесуального права), звернення до якого має забезпечити можливість розкриття двох основних складових: судоустрою і судочинства (правосуддя). Крім того, орієнтуючою має бути й теорія систем (стійкість пірамідальних ієрархічно організованих систем, неможливість наявності у підсистемах тих самих властивостей, що має цілісна система, взаємозв’язок підсистеми з іншими частинами системи, похідність функцій частини системи від загальної системи тощо), а також співвідношення судових ланок і судових інстанцій [63, с. 96]. У цьому сенсі справедливо лунають заперечення того, що немає як теоретичних, так і конституційних підстав встановлювати якісь форми оскарження та перегляду рішень судів – вищі ніж касаційне оскарження. Верховний Суд України є касаційною інстанцією саме тому, що функція касації є найвищою функцією в ієрархії судових функцій. Вище касаційної функції жодних інших судових функцій не може бути за визначенням.

Касаційна інстанція в повному розумінні цієї правової категорії – це судова інстанція, юрисдикція якої поширюється на всю систему національного права в цілому, і яка є вищою для всіх судів без винятку. Тому судова реформа, запроваджена з 30 вересня 2016 р., розпочала процес ліквідації системи вищих спеціалізованих судів (господарського, адміністративного, цивільних і

кримінальних справ). Їх замінить оновлений Верховний Суд України. Дана частина реформи судочинства повинна зайняти близько півроку [107]. Систему судоустрою складатимуть місцеві суди, апеляційні суди і Верховний Суд. Зникає додаткова ланка між апеляційними судами і Верховним Судом. Усі районні, міжрайонні, міські суди згодом замінять створені місцеві окружні суди. У структурі Верховного Суду буде п'ять підрозділів: Велика палата; касаційний адміністративний суд; касаційний господарський суд; касаційний кримінальний суд; касаційний цивільний суд.

Оскільки Конституція України не передбачає іншої, вищої за касаційну, функції судочинства, цілком логічно сподіватися, що дотримання принципу єдності суду касаційної інстанції під час подальшого реформування судоустрою зміцнить захисні властивості правового статусу суду касаційної інстанції та сприятиме закріпленню за ним необхідного обсягу не тільки процесуальних, а й організаційних повноважень, за допомогою яких у країні буде досягнуто правосудності судових рішень [63, с. 100].

Хоча у вітчизняній юридичній науці існують і протилежні погляди на це питання. На думку І. Назарова, принципу єдності судової системи може відповідати як моноцентристська система, так і судова система, що характеризується біцентризмом. У такому випадку для збереження єдності судової системи наявність декількох вищих судів, що очолюють судові органи різних судових юрисдикцій, може бути компенсована створенням єдиного дорадчого органу для координації непроцесуальної діяльності вищих судів і забезпечення єдиного розуміння чинного законодавства, однакового й правильного його застосування [77, с. 109]. Водночас Р. Куйбіда у своєму дисертаційному дослідженні обстоює необхідність створення у цивільній і кримінальній юрисдикції, яку сьогодні здійснюють загальні суди, Вищого цивільного суду України та Вищого кримінального суду України, до яких від Верховного Суду України повинні бути передані функції касаційної інстанції. При цьому Верховний Суд України як суд найвищої інстанції зможе забезпечувати однакове застосування права судами однієї або різних

спеціалізованих юрисдикцій через перегляд судових рішень вищих судів за винятковими обставинами [56, с. 9]. Однак, за оцінкою С. Прилуцького, така юридична конструкція з теоретичної і практичної точки зору не виправдала себе. Після судової реформи 2010 року і втілення такого підходу у практичне життя, механізм судової влади України практично розбалансувався і став неспроможним для ефективного та доступного судового захисту прав людини [57, с. 17]. На виправлення зазначених проблем спрямовані зміни до Конституції України 2016 р. в частині судочинства та нова редакція Закону України “Про судочинство і статус суддів”.

Проблема організації касаційної інстанції в Україні є лише вершиною вітчизняної судової системи. Головний тягар судочинства несуть суди першої ланки, які розглядають справи по суті. Тому кардинальних змін в організації і діяльності судової системи передусім потребують місцеві суди. Територіальна віддаленість місцевих судів від населення (особливо сільського), перевантаженість суддів провадженнями різного характеру та складності, а також відсутність чітких нормативів їх навантаження, негативно впливає і на швидкість, і на якість судочинства. За таких умов суддівська діяльність часто перетворюється в рутину і бездушний бюрократизм, а люди залишаються без належного і доступного судового захисту [85, с. 106].

З метою ефективної організації і діяльності судів першої ланки місцеві суди мають бути чітко диференційовані на суди малої (мирові) та загальної інстанції (міські, районні, окружні). Нескладні цивільні, адміністративні та кримінальні справи мають розглядатися у судах малої інстанції. Більш складні та суспільно значимі справи мають розглядати місцеві суди загальної інстанції у тому числі й за участю судових (присяжних) засідателів. Оскарження рішень судів малої інстанції (мирового суду) має бути обмеженим рамками апеляційного провадження в місцевому загальному суді. Суди апеляційної інстанції повинні забезпечувати повноту апеляційного провадження, а повернення справ на новий судовий розгляд має бути зведене до мінімуму. Концептуальною засадою модернізації судової системи має стати її

максимальне наближення до населення. Люди не повинні обмежувати себе в судовому захисті і потерпати через територіальну віддаленість місцевих та апеляційних судів.

Доступність судового захисту має забезпечуватись також універсальним порядком звернення до суду, за правилом “одного вхідного вікна”. Громадяни повинні бути захищені від судової тяганини, листувань і пошуку належного суду. Звернувшись у процесуальному порядку за судовим захистом до суду, усі проблеми, що виникають з визначенням юрисдикції, спеціалізації, процесуальних та організаційних перетворень у судовій системі мають безпосередньо вирішуватись судовими органами самостійно, а не перекладатись на громадян [86, с. 130].

Реалізація права сторін на оскарження і перегляд судового рішення повинно забезпечуватися в рамках апеляційного провадження. За таких умов право на відкриття касаційного провадження має бути не стільки загальною гарантією особи на чергове (після апеляції) оскарження з метою перегляду та зміни судового рішення, скільки прерогативою судової влади з метою захисту права, забезпечення його єдності та верховенства.

## **2.2. Чинники розвитку судової влади у правовій державі**

Судова влада, яка покликана неупереджено і справедливо забезпечувати суспільство правосуддям, залежить від багатьох факторів. Насамперед це зовнішні чинники, які є первинною основою будь-яких соціально-політичних перетворень та реформ. Зазвичай коли говорять про судову владу, передусім торкаються нормативного регулювання організаційних і процесуальних питань побудови судової системи. При цьому зазвичай поза увагою залишаються головні передумови становлення судової влади, до яких належать політичний режим країни, її економічний, соціальний та культурний рівень розвитку.

Усі сегменти суспільного розвитку є тісно взаємопов'язаними: незавершеність і недосконалість політичних інститутів створює перешкоди для правової реформи та реформи економічної сфери, а вони гальмують поступ до

реформування політичної та адміністративної систем України. У наслідку виявляється системний дисбаланс, коли рівень суспільної довіри до судової системи залишається надзвичайно низьким. Тому одним із вагомим чинників, який впливає на організацію і функціонування судової влади, є економіка країни як основа стабільної публічної влади. Сучасна економічна криза не обійшла питання життєдіяльності громадянського суспільства в Україні. Здійснюється звуження громадянського суспільства на основі зменшення доходів і, як наслідок, звуження середнього класу. Відбуваються зміни у свідомості людей: збільшується кількість тих, хто втомився від свободи і орієнтується на “сильну руку”. Для багатьох громадських організацій ускладнюються умови їх існування внаслідок зменшення фінансування з-за кордону. Водночас відтворення повноцінного функціонування інститутів громадянського суспільства є тим завданням, яке сприятиме пробудженню творчої ініціативи громадян, без чого неможливо зробити рішучі зміни в розбудові правової держави. Це є шлях від патерналістської до масової правової та цивілізованої політичної свідомості [86, с. 132-133]. Середній клас є не лише запорукою стабільності суспільства, а й суспільним суб’єктом, зацікавленим у підтримці інститутів, здатних цю стабільність забезпечувати та захищати, насамперед інститут права. Він є основою громадянського суспільства, суть якого полягає у просуванні і захисті засад демократії, верховенства права, протистоянні посяганням на права громадян, у тому числі з боку держави.

За визначенням М. Кравчука, правова держава – це держава, підпорядкована праву, в якій дії її органів влади і службових осіб здійснюються на засадах конституційності й законності, підконтрольні незалежним судам. Правова держава є державою “реальних прав людини”. Вона є засобом та інструментом їх забезпечення [91, с. 173]. Розвиток демократії, становлення громадянського суспільства і правової держави є тісно пов’язаними процесами. Демократизація держави передбачає створення відкритого суспільства як форми суспільної організації, яка забезпечує найвищий ступінь свободи особи

відповідно до правил і норм, необхідних для функціонування суспільства. Це таке ефективне державне управління, яке забезпечує достатні можливості для функціонування громадянського суспільства і приватного сектора, незалежного від держави.

Побудувати правову державу і суспільство можна лише тоді, коли права людини стануть реальним фактом, тобто існуватимуть як нагальна потреба кожного громадянина, цінність суспільної правової свідомості, факт безпосереднього ставлення до інших людей з боку окремих громадян, держави та її органів. Тому саме особистість, що здійснює своє право на самореалізацію, є основоположною умовою існування громадянського суспільства та правової держави.

Важлива роль належить правовій свідомості як системі правового змісту і цінностей. Основоположними установками правосвідомості виступають безумовний обов'язок поважати чуже право та зумовлений повагою до людської сутності, ролі людини як громадянина і члена суспільства обов'язок обстоювати власне право. За таких умов людина готова діяти шляхом самообмеження власних інтересів задля блага інших людей суспільства і держави. Синтезуючим чинником формування правової держави і правового суспільства є правова культура. Вона визначає в остаточному вимірі долю політико-правових реформ, реформування судової системи, нормативно-правових актів та інститутів [103, с. 385].

Будучи складовими соціального цілого, судова влада в особі її носіїв та інститути громадянського суспільства в різних формах взаємодіють. Характер і спрямованість взаємодії відображають рівень правової і політичної культури обох сторін. Дієвість судової влади як найважливішого інституту правової демократичної держави залежить не тільки від кількості суддів, їх професійної підготовки, належного фінансування судів тощо, а й від активності громадян у обстоюванні своїх прав, їх прихильності легальним формам вирішення конфліктів. Підтримуючи таку активність, суспільні об'єднання не тільки допомагають своїм членам (або іншим особам) розв'язати посталу проблему, а

й спонукають суддів відчувати свою відповідальність за законне і справедливе рішення перед сторонами і ширшим колом людей [33, с. 46].

Кризові явища, що панують у вітчизняному суспільстві, є також проявами кризи української нації, нехтування ідеєю національного єднання та національної гідності. Про кризу держави свідчить високий ступінь корупції як центральної, так і місцевої влади. Однак, корупція є насамперед проблемою суспільства, ознака ослабленості суспільного ладу, що призводить до відриву держави від народу, моральної і правової безвідповідальності політиків та можновладців. Тому, якщо конфлікт та порушення закону стають нормою життя, а ігнорування своїх обов'язків чи посягання на чужі права – способом життя і формою суспільної моралі, жодна судова система не подолає правової кризи. Сила судової влади демократичних та правових держав криється у її авторитетності – визнанні та повазі судових рішень як з боку держави, так і суспільства, що має забезпечувати публічно-правовий та соціальний компроміс в країні. Такий порядок є одним із важливих проявів правової культури народу.

Культура є тим чинником, який компенсує обмеженість законодавства у створенні соціального порядку і, зокрема, правового порядку. Без культури законодавство, будучи перед сваволею, перетворюється на її жертву. Сваюля обертає законодавство собі на службу. Безкультур'я, віддаючи його на поталу сваволі, породжує кризу законодавства. Без культури настає загальна криза суспільства, що виявляється у проникненні сваволі в усі клітини суспільного організму – економіку, державу, релігію, науку, мистецтво тощо [75, с. 62].

Стан, в якому знаходиться українське суспільство, зумовлений рядом об'єктивних першопричин. Потрапивши в епоху історичного зламу 80–90-х років XX ст., український соціум опинився в умовах та середовищі, що спричинили послаблення, зміну та руйнацію стійких моральних цінностей, світогляду, злагоджених соціальних взаємозв'язків. Зневірившись в ідеалах “світлого майбутнього” і “соціальної справедливості”, у свідомості та світогляді людей сформувався вакуум. Саме у цей складний момент відбулася підміна моральних цінностей, якими так охоче з нами поділилася західна,

передусім, американська, “популярна культура”. Новими соціальними орієнтирами стали дикі закони природи: право сили; індивідуалізм та грубе збагачення за рахунок слабшого; зневага суспільної думки; бездумність; розпуста та аморальність. Створення умов для відновлення стійких соціальних зв’язків, взаємної відповідальності кожного за всіх і всіх за кожного, є тим шляхом, який дозволить вийти з тотального безкультур’я, індивідуальної сваволі, особливо у сфері державного управління та правосуддя [84, с. 6].

Важливим фактором, який впливає на організацію судової влади та правосуддя у будь-якій державі, є система відносин, що складається між державою і суспільством (особою). З теоретичного погляду, народ (громадяни, піддані) є суб’єктом безпосередньої демократії і в такому статусі бере участь у формуванні представницьких структур держави і в процесі правотворчої діяльності (шляхом участі в референдумах). У країнах сучасної західної демократії існує і така форма участі народу в політичному житті, як громадянський контроль за діяльністю державної влади.

Натомість апарат державної влади (державна бюрократія) як суб’єкт публічно-правових відносин здійснює владні повноваження від імені всього державно-організованого співтовариства. Публічний характер дій даного суб’єкта, основними законними представниками якого є одноособовий глава держави (президент, монарх) або колективний орган (парламент, хунта, державна рада тощо), обґрунтовується за допомогою міфу про державу загального блага. Проте ціннісні установки, на яких базується загальне благо держави (державного апарату) і загальне благо держави (народу), часто не тільки не збігаються, а й носять взаємовиключний характер. Власне саму державу в рамках подібного підходу слід розглядати не як суб’єкт, а як об’єкт дії з боку державного апарату і водночас з боку народу (суспільства).

Виклики сучасного життя свідчать про відсутність в Україні ефективної та стабільної судової влади. Натомість судова система та суддівський корпус в суспільстві уособлюється як один із елементів державного адміністративного апарату, що забезпечує реалізацію його управлінських функцій. Замість

ефективної реалізації народом своєї суверенної влади через посередництво відповідальних та взаємостримуючих органів (гілок) державної влади в Україні сформувалася система двох суб'єктів публічно-правових відносин – державний апарат, з одного боку, та народ – з іншого. Державний апарат дедалі більше стає автономним і незалежним від волі народу, його впливу, прагнень та інтересів. За відсутності механізму розподілу влади і залежності суду від верховної влади цей інститут замість того, щоб бути неупередженим арбітром у конфлікті держави і суспільства, став особливим засобом реалізації норм права в інтересах держави. Право і судова система виявляються не засобом досягнення консенсусу влади і суспільства, а засобом ускладнення конфлікту між цими суб'єктами відносин [83, с. 235]. Водночас трансформація системи судових органів у самостійну гілку влади, обмеження свободи законодавця не тільки положеннями конституції, а й загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, а також розширення сфери суспільних відносин, які отримали правовий захист, є чинниками, що впливають на розвиток громадянського суспільства і зміну стереотипів масової поведінки. Підтвердженням цього може слугувати, з одного боку, бурхливе кількісне зростання правозахисних та інших громадських організацій, а з іншого – зростання потреби людей у правовій допомозі й судовому захисті.

Отже, однією з найголовніших ознак судової влади є її народовладдя. Воно забезпечує відповідні форми і методи організації повновладдя народу в специфічній формі його здійснення і включає суспільні відносини, які мають підвищену цінність для держави. Це виражається у створенні механізму реалізації прав громадянського суспільства і кожної окремої особи, захисті від замахів на існуючий у державі правопорядок, ствердженні соціальної справедливості. Судова влада повинна виступати саме як влада, а не як просто сукупність повноважень судових органів. Створення такої влади є не стільки теоретичним, скільки важливим практичним завданням. Її сутність полягає саме в тому, що створення авторитетної судової влади пов'язано насамперед з перетворенням системи судових органів у судову владу, яка стане охоронцем

громадського миру, прав і свобод людини, забезпечуватиме законність і справедливість у суспільстві. Саме в цих сферах суспільного життя судова влада не тільки не повинна поступатись двом іншим гілкам влади в авторитеті та дієвості, але з позицій захисту прав людини, принципів демократії і законності покликана оцінювати і направляти їх діяльність, стримуючи та обмежуючи межами закону представницькі та виконавчі органи влади [12, с. 32]. Світовий досвід свідчить, що в державах, де дійсно сформувалася незалежна судова влада, це є результатом компромісу між політичною елітою, що уособлює законодавчу та виконавчу владу, та компромісу між державою і громадянським суспільством. Завдяки відповідним правовим інститутам суспільство має попереджати і не допускати виключну підлеглість судової влади державі в особі її органів чи посадових осіб.

Держава усвідомлює свою правову (позитивну) відповідальність перед громадянським суспільством і стає його слугою, забезпечуючи дотримання правових норм, ефективність управління, задовольняючи соціальні потреби. Хоча громадянське суспільство є самоорганізуючою системою, його розвиток буде більш успішним, якщо діятиме єдина державна влада, заснована на демократії, верховенстві права та інших засадах, що становлять підвалини правової держави. Основними гарантіями останньої є суд [40, с. 289]. Реалією сьогодення є те, що українське суспільство практично повністю усунуте від процесів організації та діяльності судової влади. Тому нинішня глибока криза вітчизняної судової влади відображає загальний стан кризи публічної влади в державі та її відмежування від власного народу.

Іншу групу чинників, що стоять на заваді позитивним зрушенням, становлять прогалини у реалізації судової реформи. Успіх судової реформи прямо залежить від наукової теорії, що кладеться в її основу. Тому важливою передумовою організації та діяльності судової влади є її належна наукова розробка, обґрунтування теоретичними дослідженнями і концепціями. Однак результати проведених досліджень щодо судової влади, відповідні розробки, пропозиції і рекомендації на державному рівні часто залишаються поза увагою.

Тривалий час процес реформування судової влади і правосуддя мав безсистемний та непослідовний характер. Концепції та законодавчі ініціативи мали низький рівень наукового обґрунтування, вступаючи у суперечність з чинною Конституцією України, заперечуючи послідовність розвитку національного права і правової традиції. Принциповою помилкою стало те, що судова реформа проводилася без комплексної та одночасної перебудови судової системи, прокуратури й адвокатури, які є головними опорами судової влади і правосуддя. Зміни судової системи і статусу суддів без комплексної реформи прокуратури та адвокатури ніяких результатів не дадуть.

Зважаючи на умови, в яких опинилася Україна, реформу судової влади було запрограмовано у декілька послідовних етапів. Насамперед державі був потрібний базовий Закон України “Про судоустрій і статус суддів” 2010 року, який чітко креслив модель судової системи України, розкрив принципові питання щодо найважливіших інститутів судової влади та механізму правосуддя. Прийняття програмного закону, а не окремих ініціатив різних інститутів публічної влади дало можливість забезпечити стабільність поступу реформи. Увагу реформаторів важливо акцентувати на загальновизнаному в світовій практиці принципі доступності правосуддя. Саме цей принцип слід було б покласти в основу оптимізації судової влади в Україні. Новий закон з аналогічною назвою 2016 року запропонував якісно нові зміни до системи правосуддя України. Внесено відповідні зміни до Конституції України. Однак в її тексті нічого не сказано про принцип доступності правосуддя. Конституційне положення про те, що народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124) практично не діє, адже суд присяжних працює дуже рідко і є непопулярним. Інститут народних засідателів взагалі вилучено з тексту Основного закону.

Відповідно до принципу доступності наша судова система має бути простою, чіткою і прозорою, менш затратною для громадян і зрозумілою для широкого загалу. Така система є менш уразливою з погляду корупції та інших зловживань. Систему судочинства слід “розчистити” від зайвих судових

структур і нагромадження квазісудових органів. Йдеться фактично про оптимізацію структури відповідної системи на засадах єдності й однакового застосування закону в країні. Не можна миритися з масовим прийняттям різними судами суперечливих рішень з одного і того ж питання.

Стан судової влади є однією з найважливіших характеристик рівня розвитку суспільства. Саме це відображає ступінь розвиненості конституціоналізму, тобто ефективності механізму стримань і противаг, рівень захищеності прав і свобод особи, зрілість структур громадянського суспільства, що є фундаментом демократії. Основними критеріями оцінки стану судової влади, крім її реальної ролі та місця в системі стримань і противаг, є доступність судового захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, справедливість використовуваних процедур і безсторонність суддів. Доступність судового захисту визначається характером правового регулювання не тільки порядку звернення до суду, а й усієї процедури розгляду справ, а також організаційно-технічними чинниками, які впливають на реальну можливість використання права на судовий захист [79, с. 120].

Самостійність суду і незалежність суддів досягається не так законодавчим урегулюванням вузькопрофільних питань (добору суддівських кадрів, підстав для звільнення судді тощо), як підвищенням рівня демократії та повномасштабною реалізацією принципу верховенства права: забезпеченням реального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; встановленням правильного балансу між ними; неухильним дотриманням конституційних приписів; посиленням громадського контролю за діяльністю влади; мінімізацією корупційного впливу на державне і суспільне життя. Найбільше відповідними моральними, політичними та правовими традиціями, які базуються на загальнолюдських цінностях. Подолання кризи вітчизняного правосуддя потребує комплексного підходу з урахуванням загального стану розвитку держави та суспільства в цілому. Важливою основою у становленні судової влади поряд із політичною та економічною стабільністю країни є належний рівень правової культури представників державної влади та

суспільства. Однією з головних умов реформи правосуддя є якісна зміна свідомості і правової культури як окремих громадян, так і представників державної влади в цілому.

### **2.3. Особливості взаємодії судової влади і громадянського суспільства**

Створення незалежної Української держави, яке супроводжувалося початком формування нового типу суспільно-політичних та економічних відносин, зумовило актуалізацію ідеї побудови громадянського суспільства в Україні. Концепція громадянського суспільства була сприйнята як загальнолюдська цінність, що відображено у Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) і Конституції України (1996 р.). Однак задекларовані наміри потребували попереднього створення реальних умов для існування такого явища, як громадянське суспільство.

Як зазначав Г.Ф. Гегель, головним призначенням суду є вирішення правових конфліктів. Суд своєю діяльністю покликаний вносити примирення, знімаючи напруженість і конфронтацію. Правосуддя несе силу стабілізації і примирення. Із змісту соціальної функції суду випливає розуміння наддержавної природи суду. Правосуддя здійснювалось і до появи держави. Саме тому правосуддя включено Г.Ф. Гегелем не до розділу 3 частини 3 “Філософії права”, присвяченої державі, а до розділу 2 “Громадянське суспільство”. Здійснення правосуддя слід розглядати настільки ж обов’язком, як і правом суспільної влади, яке так само мало ґрунтується на бажанні чи небажанні індивідів покладати на владу таке повноваження. Член громадянського суспільства має право виступати в суді, а також обов’язок – відповідати в суді та отримувати своє спірне право тільки через суд. Зважаючи на це, можна стверджувати, що правосуддя уявлялось йому складовою не стільки держави, скільки громадянського суспільства. Йдеться не стільки про применшення ролі судів як державних установ, скільки про їхню соціальну сутність [24, с. 43].

По своїй суті суд є явищем, яке пов’язане тільки з правом. Він стоїть поза

державою, а інколи і над нею. Розширення ж сфери публічного права зумовлює поступове вторгнення державного начала у відправлення правосуддя. Прагнучи стати владним, суд шукає зближення з державною примусовою владою та стає однією із її функцій – судовою владою. Визнання держави монополістом примусу приводить до поступового руйнування неофіційних форм суду. Однак, незважаючи на це, до сьогодні державне начало суду проникло не в усі сфери, і поряд з державним судом існують суди третейські, товариські, професійні, неорганізований, але сильний суд громадської думки.

В умовах складних умовах розвитку економічних відносин та модернізації публічної влади становлення незалежної та дієвої судової влади в Україні не зможе відбутися без прямої та активної ролі суспільства. Шлях до зародження громадянського суспільства в Україні має проходити через пряму участь громадян у політичному житті країни та організації відповідальної судової влади. Зважаючи на зростання ролі судової влади в демократизації суспільства, потрібно насамперед відновити процедуру обрання суддів усіх рівнів громадянами України.

Безпосередня участь громадян у процесах організації та діяльності судової влади є важливою запорукою незалежності суддів від політичного впливу держави та одночасно формою прямої відповідальності перед суспільством. Традиційна система формування суддівського корпусу продемонструвала свої основні недоліки. Основний негатив полягає у значному проникненні до судової системи людей з низькими моральними якостями, недостойних звання судді ні з професійного, ні з морального погляду. При цьому залишилася практично необмежена безвідповідальність суддів перед суспільством. Такі судді дозволяють собі у професійній діяльності поведінку, яка нівелює усі кращі ідеали правди, справедливості та законності, що складають основу правової системи демократичної держави. Цей недолік нинішньої системи породив відрив судової системи від суспільства.

Механізм першого п'ятирічного призначення суддів президентом, а також подальше перезатвердженням повноважень парламентом за останні

17 років не забезпечив формування професійного і незалежного суддівського корпусу, характеризується високим ступенем політизації та корупційного впливу [39, с. 65]. Виділення судової влади у самостійну гілку влади стає можливим лише за умови, якщо в суспільстві вже сформувалися та функціонують законодавча і виконавча гілки державної влади [33, с. 9]. Водночас існування судової влади підпорядковане і залежить від інших гілок влади, які реально управляють економічними і владними ресурсами держави.

Враховуючи історичні традиції українського народовладдя, міжнародний і зарубіжний досвід, визріла необхідність істотного удосконалення механізму організації судової влади України. Пошук балансу між державою і громадянським суспільством спонукає до таких механізмів організації судової влади, які відобразять їх спільний компроміс. Такий компроміс між державою і громадянським суспільством в питаннях організації судової влади та здійснення правосуддя може реалізуватися насамперед у формі громадянського контролю [87, с. 324].

Через відповідні механізми суспільство повинно впливати на організацію суддівського корпусу. Вплив суспільства також реалізується при здійсненні правосуддя через безпосередню участь його представників (народних засідателів, присяжних). Досягненню рівноваги між суспільством і державою сприяє адвокатура як незалежний правозахисний інститут громадянського суспільства. Також громадянський контроль за судовою владою повинен здійснюватися через відкритість процесу правосуддя, доступність ЗМІ до судової інформації, її об'єктивне висвітлення. Контроль громадськості за судом можливий завдяки наявності таких умов: гласності, відкритості (публічності) судового розгляду; наявності інституту відводу суддів за ініціативою учасників процесу або самих суддів; участі народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів та присяжних; включення до складу кваліфікаційних комісій суддів (атестаційно-дисциплінарних органів) і Вищої ради правосуддя, окрім суддів, представників юридичної громадськості. Однак цього складно досягти в умовах, коли він є і залишається суто державним органом, а суспільна

функція правосуддя все ще не забезпечена. Тому вчені говорять про необхідність максимального “роздержавлення” правосуддя для того, щоб забезпечити його істинну, а не привласнену державою публічність.

Однією з важливих ознак правової держави є судова влада, яка здатна виступити незалежним та безстороннім посередником між громадянським суспільством і державою. Водночас судова влада здійснюється через конкретних людей – суддів. Тому суддів варто обирати надзвичайно ретельно, беручи до уваги не тільки їх знання й інтелектуальні здібності, але й вірність закону (несхильність до маніпулювання природною багатозначністю законів), готовність визнавати законотворення справою окремої гілки влади (вони мають погоджуватися із законодавчими рішеннями навіть тоді, коли ці рішення розходяться з власними думками суддів), чесність і послідовність (судді мають бути неупередженими і не піддаватися корупції), розважливість поведінки (для гарантування коректності), доведена здібність приймати розумні рішення. Закон не може промовляти без посередництва людей. Тому судді мають бути індивідами, наділеними розважливістю, мудрістю і відповідним характером, інакше закон буде бездумним, порочним і байдужим до наслідків застосування. Аристотель був першим, хто наполягав на тому, що особа і настрої судді є істотними компонентами верховенства права [50, с. 144].

Судова влада в сучасному суспільстві, будучи інтегрованою у державний механізм, має виконувати функцію посередника в суперечках між учасниками суспільного життя і являє собою доволі ефективний засіб примирення і розв’язання соціальних конфліктів. Водночас судова влада (як і інші гілки влади) та структури громадянського суспільства є генетично пов’язаними. У суспільстві, де немає місця для громадянської ініціативи, не може існувати і незалежна судова влада, а значне поширення нігілістичних настроїв масової свідомості щодо легальних форм задоволення своїх потреб і захисту інтересів руйнує фундамент існування судової влади [54, с. 15]. Важливою проблемою в умовах розбудови громадянського суспільства є проблема самостійності судів і незалежність суддів, що є гарантією захисту прав і свобод людини та

громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Судова влада у демократичній та правовій державі є результатом політичного балансу у механізмі поділу публічної влади між її гілками, та водночас компромісу, який досягається між державою і громадянським суспільством. Завдяки відповідним правовим інститутам суспільство має попереджати і не допускати виключну підлеглисть судової влади державі в особі її органів або посадових осіб. Суспільство, стверджуючи гласність правосуддя, прагне до контролю за діяльністю судової влади. Цей контроль здійснюється через всі канали відкритості судочинства, що й розкриває всю повноту гласності суду. Якість відкритості судової діяльності полягає у наступному: 1) при здійсненні правосуддя приймає участь народ (народні засідателі, шеффени, присяжні); 2) сторони мають право знайомитися з матеріалами справи й приймати безпосередню участь в її провадженні; 3) будь-кому бажаючому дозволено бути присутнім в залі засідання при відкритому провадженні тощо. Саме в цьому полягає гласність судочинства. Однією з головних форм прямого народовладдя та водночас соціального контролю за діяльністю судової влади є участь народу в здійсненні правосуддя. Народне представництво у сфері здійснення судової влади, зокрема правосуддя, відповідає принципів народного суверенітету [24, с. 25].

Крім суду за участю народних представників – шеффенів (народних засідателів), присяжних, можна виокремити ще ряд форм та методів реалізації народовладдя у здійсненні судової влади, зокрема: мирові судді; народний суд (за умови виборності суддів); механізми виборності та відкликання суддів народом; медіація як спосіб санкціонованого вирішення спору; участь громадськості у судових процесах (за певних умов); оцінка громадськістю якості судочинства як послуги, наприклад, шляхом опитування (акцент не на правовій чи іншій оцінці судового рішення, а на якості процесу здійснення правосуддя). Тому у певному розумінні здійснення судової влади через суди як органи державної влади може розглядатися як опосередковане представництво

народу в процесі здійснення правосуддя [24, с. 109].

Одним з важливих елементів участі громадянського суспільства в системі організації судової влади є мирове судочинство. На державному рівні цей інститут вперше сформувався в Середньовічній Англії як протипага судовим повноваженням королівських намісників – шерифів. Він був покликаний гарантувати дотримання громадянських свобод. Традиція здійснення мирового правосуддя не юристами, робота яких є безоплатною, збереглася в Англії, а також в деяких інших країнах (Італія, ПАР тощо) до цього часу. Досить часто як безоплатні мирові судді виступають і професійні адвокати (баристери). Безкорисливе служіння суспільству в якості мирового судді вважається достатнім для доступу громадянина до більш високої політичної кар'єри (наприклад, обрання до Палати громад парламенту Великої Британії). У певному сенсі мирове судочинство можна порівняти з судом присяжних у мініатюрі, оскільки вони обидва виконують одну і ту саму роль незалежного народного правосуддя. Однак в континентальній Європі, у тому числі в царській Росії, мирові судді, як правило, були судовими чиновниками (магістратами) нижчого рангу, які отримували платню від держави. Винятком з цього правила у ряді випадків були лише так звані почесні мирові судді, якими зазвичай ставали відомі і поважні люди.

Запровадження мирової юстиції в Російській імперії під час судової реформи 1864 року мало значний вплив на розвиток суспільних відносин. Гласне судочинство сприяло перетворенню буденної правосвідомості з патріархальної на громадянську. Громадянська правосвідомість не може сформуватися, якщо населення є юридично безграмотним. У кріпосній Росії рівень знання законів був невисоким. Уявлення про право, що існували в народі, деколи серйозно контрастували з найважливішими юридичними принципами, що визнавалися цивілізованим суспільством, створюючи базу для деспотичного свавілля. Проведення судової реформи 1864 р., введення гласного суду сприяло правовій освіті всіх верств населення, впровадженню в суспільну свідомість уявлення про рівність усіх перед законом незалежно від станової

належності, статусу на службі, у сім'ї. Реформа сприяла гуманізації суспільних відносин, спонукала суспільство бачити і засуджувати свавілля [59, с. 9].

В сучасній Росії інститут мирових суддів передбачає Закон від 17 грудня 1998 р. “Про мирових суддів в Російській Федерації”. Однак він не передбачає участь у здійсненні мирового судочинства почесних суддів. Мета введення цього інституту полягала в тому, щоб розвантажити федеральних суддів від великої кількості справ, що накопичувалися в районних судах та водночас зняти частину фінансового тягара з федеральної казни, оскільки у фінансуванні мирових суддів беруть участь передусім суб'єкти Федерації [92, с. 152].

Необхідною умовою здійснення ефективного громадянського контролю за судовою владою і правосуддям є забезпечення їх прозорості. Бюрократичні традиції державного управління не можуть бути змінені самою державою. У змагальному правосудді індивід, за визначенням, є стороною рівноправною з державою, і саме тут він має шанс реально, а не декларативно змусити державу зважати на свої права і законні інтереси. Проте суддівський корпус ще не цілком готовий до такого сприйняття завдань правосуддя. Більшість суддів розуміють його призначення переважно як знаряддя боротьби зі злочинністю, а не як заходи, спрямовані на досягнення індивідуальної справедливості у праві. Багато хто з них демонструє зневагу до законних інтересів особи на користь інтересів держави. Тому відкритість судочинства повинна виконувати не тільки технічне завдання юридичної економії, а насамперед мати на меті кардинальне підвищення якості процесуальної діяльності і судових актів за рахунок повного чи принаймні достатньо репрезентативного їх висвітлення [70, с. 236].

Вагому роль у відносинах судової влади і громадянського суспільства відіграють ЗМІ, які мають великий вплив на формування суспільної свідомості, громадської думки. Засоби масової інформації виконують соціально-юстифікуючу роль, тобто так чи інакше присвоюють собі функцію відкритого роздуму про ті чи інші аспекти діяльності суду з погляду правосудності. Водночас ЗМІ формують громадську думку щодо діяльності судової влади. Таке публічне обговорення є використанням конституційного принципу

свободи і має відповідати вимогам ст. 17 Конституції України [1]. У цьому сенсі свобода ЗМІ може бути обмежена з метою запобігти зловживанню свободою слова, не запроваджуючи при цьому будь-якої цензури.

Критика дій судді у публікації в ЗМІ є неоднозначним питанням. Відповідно до рішення Європейського суду з прав людини у справі “Де Гаєс та Гійзельс проти Бельгії” (1997 р.) Суд визнав, що “судді мають бути захищені від деструктивних випадів з боку ЗМІ, що не базуються на жодній фактичній підставі” [108]. Водночас якщо критика судових проблем або окремих суддів спирається на “належні та ретельні журналістські розслідування, що є частиною громадського обговорення важливих суспільних потреб”, то підстав обмежувати свободу мас-медіа немає. Згідно іншого висновку Суду “судді мусять виявляти розважливість, що не дозволяє їм (на відміну, наприклад, від політиків) відповідати на різку критику” [42, с. 47-50].

Відповідно до Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов’язки, судові провадження та питання, що стосуються здійснення правосуддя, становлять громадський інтерес [19]. Однак право на отримання інформації щодо судових питань має виконуватися з урахуванням обмежень, встановлених зважаючи на незалежність судової влади. У зв’язку з цим схвалюється створення посад речників судів чи відділів з питань преси та зв’язків із громадськістю у сфері відповідальності судів або при радах суддів чи інших незалежних органах влади. Суддям необхідно виявляти стриманість у відносинах із засобами масової інформації.

Судді не можуть ефективно здійснювати правосуддя без довіри громадськості, адже вони є частиною суспільства, якому служать. Їм слід бути обізнаними щодо очікувань громадськості від судової системи та скарг на її функціонування. Цьому могла б сприяти наявність постійних механізмів отримання такої інформації, створених радами суддів чи іншими незалежними органами.

Правовою основою доступності до судових рішень є Закони України

“Про доступ до судових рішень” (2006 р.) та “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” (2006 р.) [9; 10]. Згідно з положеннями, що встановлюють доступність судових рішень, кожен має право на доступ до судових рішень у порядку, визначеному законом. Воно забезпечується офіційним оприлюдненням судових рішень на офіційному веб-порталі судової влади України.

Для доступу до судових рішень судів загальної юрисдикції Державна судова адміністрація України забезпечує ведення Єдиного державного реєстру судових рішень. Для реалізації права доступності до судових рішень, внесених до реєстру, користувачеві надаються можливості пошуку, перегляду, копіювання і роздрукування судових рішень або їх частин. Будь-які обмеження права вільного користування офіційним веб-порталом судової влади України не допускаються, крім випадків, визначених Законом України “Про доступ до судових рішень”. Судді мають право на доступ до всіх інформаційних ресурсів реєстру. Доступ суддів до державної таємниці, що міститься в судових рішеннях, забезпечується відповідно до Закону України “Про державну таємницю” [13].

Запровадження правових механізмів доступності до судових рішень має відігравати ряд важливих функцій. Насамперед має оптимізуватися правозастосовна практика через призму одноманітного розуміння тих чи інших колізійних норм, що вирішуються судовою практикою. Окрім того, практикуючи юридична громадськість матиме змогу звертатися та апелювати до попередніх судових рішень, у яких вирішувалися аналогічні правові конфлікти чи застосовувалися аналогічні норми права і тим самим активно впливати на стабільність судової практики. Саме доступність до судових рішень має стати і важливою умовою доступності до верховенства права.

У правовій і демократичній державі місія суду полягає у тому, щоб визначити міру і межі свободи індивіда та межі розсуду публічної влади. На відміну від суду законодавець здійснює тільки індукцію, відшуковуючи загальновживані правила. Однак законодавець не володіє необмеженою

здібністю передбачення і не в змозі визначити те, що безмежне. Відомо, що індукція сама по собі не дає достовірного знання, а значить, одна лише законотворчість не здатна вирішити завдання адекватного правового регулювання. Більше того, суб'єктивна природа державної законотворчості, розбіжності закону і права вимагають наявності механізму публічного контролю з боку суспільства за справедливістю змісту і правовим характером законодавства. Центральним інститутом в цьому повинна бути судова влада. Суд за відповідних обставин і в рамках належної процедури повинен відреагувати на дії законодавця, визнавши його акти неконституційними або відмовивши в їх судовому застосуванні [27, с. 23].

Отже, судова влада потребує, по-перше, соціального контролю представників суспільства за справедливим застосуванням не тільки закону, а й норм моралі, з урахуванням місцевих традицій і звичаїв, що склалися, та, по-друге, забезпечення представниками суспільства таких умов, які можуть гарантувати суддям незалежність від незаконного впливу офіційних структур і самостійність у формуванні їх внутрішнього переконання в судовій справі. В умовах становлення правової держави компроміс між державою і громадянським суспільством у питаннях організації судової влади та здійсненні правосуддя реалізується через інститут громадянського контролю.

## **Висновки до Розділу 2**

Організаційна і процесуальна єдність судової влади лежить в основі судової системи держави. Пропонуємо сформулювати конституційні норми, які визначають статус та організацію судової влади, в ст. 124 таким чином: “Судова влада в Україні є єдиною та цілісною. ...”. Концептуально нових змін в організації діяльності судової системи передусім потребують місцеві суди. Територіальна віддаленість місцевих судів від населення (особливо сільського), перевантаженість суддів провадженнями різного характеру та складності, відсутність чітких нормативів їх навантаження, негативно позначається на швидкості і якості судочинства. З метою ефективної організації та діяльності

судів першої ланки місцеві суди мають бути чітко диференційовані на суди малої (мирові) та загальної інстанції (міські, районні, окружні). Нескладні цивільні, адміністративні та кримінальні справи могли б розглядатися у судах малої інстанції. Більш складні і суспільно значимі справи мали б розглядати місцеві суди загальної інстанції. Такі зміни потребують ґрунтовних та чітких розрахунків щодо кожного судового округу та дільниці на основі соціологічних, демографічних та статистичних даних. Оскарження рішень судів малої інстанції має бути обмеженим рамками апеляційного провадження.

Держава і громадянське суспільство тісно взаємопов'язані. Історія людства наочно свідчить, що лише після ефективного збалансування та створення дієвих механізмів взаємного контролю між державою і суспільством зароджуються умови для формування соціальної та правової держави із демократичним конституційним ладом. Безпосередня участь громадян у процесах організації та діяльності судової влади є важливою запорукою незалежності суддів від політичного впливу держави та одночасно формою прямої відповідальності перед суспільством. Компроміс між державою та громадянським суспільством у питаннях організації судової влади та здійснення правосуддя може реалізуватися передусім через громадянський контроль, який виражатиметься в безпосередній участі представників суспільства (присяжних) при здійсненні правосуддя, активній правозахисній діяльності адвокатури як самостійного інституту громадянського суспільства в механізмі правосуддя, відкритості процесу правосуддя (гласність та відкритість судочинства), доступності ЗМІ до судової інформації та її об'єктивного висвітлення тощо.

## РОЗДІЛ 3

### РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СУДУ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

#### 3.1. Принцип народовладдя у здійсненні судової влади

Однією із ключових проблем у побудові правової держави є питання прямої участі суспільства у здійсненні судової влади. Принцип народовладдя як одна з фундаментальних засад судочинства має давні історичні витоки, які сягають часів зародження первісних форм судової влади.

У період, коли сучасна цивілізація знаходилась у стані свого зародження, люди вершили свій суд на народних зібраннях, на яких розглядалися і вирішувалися конфлікти, виносилися вироки про страту і нерідко винні піддавалися покаранню. В середині родів обов'язки миротворчої та судової влади здійснювали найбільш поважні представники роду чи рада старійшин, що користувалися значним авторитетом серед членів роду [21, с. 13]. Із перетворенням родоплемінного устрою у більш складні форми соціальних та політичних відносин, народне зібрання трансформувалося в суд присяжних античної доби. За Законами Солона (594 р. до н.е.) в Стародавніх Афінах запроваджено суд присяжних (геліея), члени якого призначалися за жеребом з усіх афінських громадян і який мав право ухвалювати в апеляційному порядку остаточні рішення у справах, які попередньо розглядалися окремими посадовцями або колегіальними органами [90, с. 88]. Судочинство в республіканський період історії Стародавнього Риму здійснювалося магістратами і народними зборами. На вироки консулів щодо страти, тілесних покарань та значних грошових стягнень передбачалася апеляція до народу. Народне зібрання затверджувало або відміняло вироки. Основним видом цих зборів був суд центуріатних коміцій. До кінця республіки постійні коміції повністю витіснили суд народного зібрання. Римське право не зв'язувало присяжних ніякими правилами про оцінку доказів. Вони вільно приймали чи відхиляли представлені їм докази [88, с. 48].

У Середньовіччі з давніх часів сотенні збори були основним судовим органом для народів, що заселяли території Західної Європи. У процесі централізації державної влади та посиленням влади короля племінні і сотенні старшини були відсторонені від керівництва судів. Феодально залежні селяни не допускалися на сотенні збори, які були зборами вільних. На зміну народному суду прийшов суд шеффенів. Відмінності конкретних політичних умов в окремих країнах Західної Європи спричинили до формування різних процесуальних порядків і утворення двох самостійних видів кримінального процесу. Перший шлях розвитку пішов від нормандського герцогства, найбільш централізованої феодальної країни, де в судовій практиці закріпився інститут розслідування через колегію присяжних свідків. У Великій Хартії Вольностей 1215 р. в Англії король був змушений визнати право вільних людей при притягненні їх до відповідальності на “суд рівних”. Згодом положення цієї статті були розвинені у “Петиції про права” (1628 р.) та “Хабеас Корпус Акті” (1670 р.). Однак, визнавши за своїми підданими право на “суд рівних”, англійські королі почали використовувати цей інститут для розширення сфери свого суду. У подальшому цей суд перетворився із суду вельмож у буржуазний суд присяжних [71, с. 12].

В епоху середньовіччя пряма участь народу при здійсненні судочинства займала особливе місце на території Київської Русі. В період уділів, коли князівська влада була ослаблена своєю роздрібненістю, участь народу при здійсненні правосуддя займала вагоме місце. Община відігравала в суді таку ж значну роль, як і князівський суддя. Рішення по справі значною мірою залежало від думки представників громадськості, ніж князівських суддів, які на той час виконували в основному роль посередників та збирачів податків і зборів [61, с. 13-14]. Народні збори у Новгородській республіці, крім законодавчої, здійснювали й судову владу. Верховний суд був найпоширенішим і найефективнішим видом судів у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Вони поступово еволюціонували у копні суди. Започатковані копні суди ще за давньоруської доби й ведуть походження від віча часів Київської

Русі. Особливість копного суду в тому, що це був суд самої общини, громади, яскравий приклад вирішення судових справ самим населенням. До цього суду звертались усі суспільні верстви, навіть іноземців та уряд, хоча вказаний суд традиційно вважався селянським [32, с. 98]. Громада сама обирала копних суддів. На думку В. Тернавської, копні суди, які діяли на території України були свого роду прототипом суду присяжних [61, с. 8].

В Європі наприкінці XVII – початку XVIII століть в Англії закріпилося право на суд присяжних. Розквіт суду присяжних пов'язаний з буржуазно-демократичними революціями в Європі, Декларацією незалежності США (1776 р.), поширенням західноєвропейської культури на колонії та домініони [84, с. 5]. Провідником суду присяжних на європейському континенті була Франція, яка під впливом революційних ідей народовладдя та бурхливих соціально-політичних перетворень набула значного досвіду з цього питання. У Франції суд присяжних було започатковано з 1789 року. Під впливом КПК Франції (1808 р.) суд присяжних запроваджено у Германській Імперії, Нідерландах, Люксембурзі і Греції. Згодом суд присяжних був передбачений в КПК об'єднаної Німеччини (1871 р.). Росія ввела суд присяжних під час судової реформи 1864 р. Більшість італійських держав запровадили суд присяжних в кінці XIX ст., так само як і Австрія, Данія, Норвегія та інші європейські країни [95, с. 45-46].

Судова реформа 1864 р. запровадила на українських землях в складі Російської імперії суди з участю присяжних засідателів. Суд присяжних в українських правобережних губерніях формувався наприкінці XIX – на початку XX ст. У повітових містах Правобережної України присяжними засідателями були переважно селяни, а в губернських – чиновники, купці та військові [82, с. 276].

Демократичні основи організації та діяльності судової влади (участь суддів з народу – присяжних, народних засідателів, гласність, незалежність суддів, змагальність та рівноправність сторін) дають підстави розглядати її у якості особливого каналу здійснення волі народу. Представників суспільства,

які приймають участь у здійсненні судочинства в залежності від процесуального механізму, моделі та виду суду, правових традицій держави називають по-різному: присяжні засідателі, народні засідателі, народні судді, шеффени та інші. Усі ці назви можна означити одним терміном – судові засідателі. На теренах колишнього СРСР пряма участь представників суспільства при здійсненні судової влади в тій чи іншій формі впроваджується в Росії, Білорусі, Грузії, Казахстані, Узбекистані, Естонії.

Правова природа суду присяжних має подвійний зміст який розкривається через загальний (публічний) та індивідуальний (приватний) інтереси. В організаційному плані суд присяжних – це самостійний інститут судової влади, правова природа якого полягає та особливому порядку здійснення судового розгляду, де суд чітко поділяється на два склади: колегію (журі) непрофесійних судових засідателів (присяжних) та професійних суддів. Водночас професійний суддя здійснює процесуальне керівництво судовим розглядом та на підставі вердикту присяжних застосовує норми матеріального права. Суд шеффенів – самостійна форма участі суспільства у здійсненні судочинства, яка характеризується такими ознаками: 1) обираються для розгляду не однієї справи, як то присяжні засідателі, а для низки справ, що підлягають розгляду за певний сесійний період; 2) утворюють одну неподільну колегію із професійним суддею, який головує у шеффенському суді; 3) його вирок має бути умотивованим, між тим як присяжні засідателі не наводять мотивів свого рішення; 4) вироки шеффенських судів підлягають апеляційному перегляду. Класичною країною суду шеффенів є Німеччина. У більшості європейських країнах суд присяжних зберігається лише на рівні термінології, але реально там існують різні види шеффенського суду [27, с. 91].

Із уведенням в дію КПК 1958 р. Франція фактично відмовилась від суду присяжних і лише формально залишила в законі термін “присяжні” [93, с. 15-16]. У Франції три професійні судді засідають разом із дев'ятьма судовими засідателями в суді асизів. Ці суди не можна вважати ланкою судової системи, оскільки вони не є постійно діючими судовими органами. Вони збираються на

чергові сесії (зазвичай один раз у квартал) і на додаткові сесії за ухвалою голови апеляційного суду або за рішенням апеляційного суду (ст. 236 і 237 КПК Франції). Непостійний характер діяльності суду асизів пояснюється тим, що в його роботі приймають участь представники народу (непрофесіонали), які не можуть відволікатися від основних занять на тривалі періоди. Виключною компетенцією судів асизів є розгляд у порядку першої інстанції кримінальних справ про злочини, тобто найбільш тяжкі порушення кримінального закону, що караються позбавленням волі на термін понад п'ять років, а також перегляд таких справ у апеляційному порядку. Цивільні справи вони не розглядають [96, с. 34; 114].

Головна відмінність суду присяжних від суду з участю народних засідателів (шеффенів) полягає в тому, що в суді присяжних засідателі утворюють відособлену колегію, а питання про наявність злочину і винуватість підсудного вирішують у кімнаті для наради самостійно, без участі судді-професіонала. Водночас в континентальній правовій сім'ї ситуація з судом присяжних дещо інша. Заснована на рецепції римського права, романо-германська правова система з самого початку не передбачала наявності інституту присяжних засідателів. Для цієї сім'ї характерний суд шеффенів [84, с. 10-11]. Традиційно ця форма судочинства передбачає створення єдиної судової колегії, що об'єднує як професійних суддів, так і представників народу (шеффенів), які спільно вирішують всі питання.

Серед найвагоміших здобутків людської цивілізації у протистоянні судовій бюрократії є суд присяжних [71, с. 11]. Це така форма організації суду, коли розгляд і вирішення однієї справи здійснюється двома роздільними судовими складами – журі, яке складається із народних представників, і професійним суддею. При цьому перші вирішують питання про винність підсудного (питання факту), а другий – про застосування до даного випадку норм права на основі рішення присяжних (питання права). Вирішення питання про вину є виключно прерогативою народних представників. Непрофесійні судді виражають суверенну волю народу в сфері відправлення правосуддя,

протистоять чиновницькій слухняності постійних суддів, здійснюють соціальний контроль за відправленням правосуддя, забезпечують справедливе вирішення судових справ, поширюють позитивні правові ідеї, сприйняті в суді. Тому суди з народним представництвом у сучасному світі є одним із найбільш ефективних засобів досягнення консенсусу між владою і суспільством [82, с. 274].

Безпосередня участь народу України при здійсненні правосуддя врегульована на найвищому законодавчому рівні у статтях 124, 127 і 129 Конституції. Стаття 124 передбачає, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Згідно ст. 127 передбачено, що правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні, а ст. 129 визначає, що судочинство проводиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних [1]. Ці норми формулюють три концептуальні засади які тісно взаємопов'язані і визначають конституційні основи народовладдя при здійсненні судової влади. Стаття 127 доволі чітко визначає принцип прямого народовладдя, що у повній мірі співвідноситься зі ст. 5 Конституції України, де встановлено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Тим самим народ може безпосередньо здійснювати судову владу, але через відповідні державні органи – суди. Друга конституційна засада передбачає трьох легітимних носії судової влади: професійних суддів; народних засідателів; присяжних. Третя засада визначає форми суду, відповідно до їх складу: одноособове або колегіальне судочинство професійних суддів; колегіальне судочинство професійних суддів та народних засідателів (змішана колегія); суд присяжних як самостійна колегія присяжних. Конституція України передбачає дві окремі моделі прямої участі народу при здійсненні судочинства: суд за участю народних засідателів (на зразок суду шеффенів в Німеччині); класичний суд присяжних (на зразок Росії, Великої Британії чи США) [95, с. 76-77].

Участь народу у здійсненні правосуддя слід визнати як один із конституційних принципів судової влади України, що становить врегульовану чинним законодавством систему положень, які визначають право представників народу здійснювати судову функцію державної влади шляхом безпосередньої участі в здійсненні правосуддя через присяжних. Однак насправді цей конституційний принцип з моменту його ухвалення до сьогодні не став повноцінним і життєздатним. На сьогодні участь народу як у питаннях організації судової влади, так і її здійсненні є номінальною. Таке зволікання із втіленням відповідних конституційних норм можна пояснити низкою причин. Найбільш вагомою є соціальна складова, яка тісно пов'язана із складним процесом становлення самостійності і повновладдя Українського народу.

Закон України “Про судоустрій і статус суддів” 2016 року у ст. 15 закріпив положення про те, що справи в судах розглядаються суддею одноособово, а у випадках, визначених процесуальним законом, – колегією суддів, а також за участю присяжних [5]. У новій редакції Закону у порівнянні з редакцією 2010 року немає терміну “народні засідателі”. Згідно ч. 1 ст. 63 Закону “присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя”. Присяжні під час розгляду і вирішення справ користуються повноваженнями судді. Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам статті 65 Закону і дали згоду бути присяжними [55, с. 112]. Участь особи у здійсненні судової влади є як конституційним правом, так і конституційним обов'язком громадянина. Ця позиція прямо витікає з положень ст. 65 Конституції України, де зазначається, що захист Вітчизни є обов'язком громадян України. Тому слушною є пропозиція О. Яновської про необхідність чіткої вказівки у нормі закону того,

що здійснення особою повноважень присяжного є її громадянським обов'язком, а ухилення від його виконання без поважних на те причин має розцінюватись як прояв неповаги до суду, за який особа повинна бути притягнута до адміністративної відповідальності [50, с. 16].

Законодавство України надає присяжним належні трудові і соціальні гарантії. Зокрема, присяжним за час виконання обов'язків у суді виплачується винагорода, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові (ст. 68). За присяжними на час виконання обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються усі гарантії та пільги, передбачені законом. Час виконання народним засідателем чи присяжним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу. Звільнення присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається. На присяжних поширюються гарантії незалежності і недоторканності суддів, установлені законом, на час виконання ними обов'язків із здійснення правосуддя. За обґрунтованим клопотанням присяжного заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків [5].

Звернувшись до окремих галузей судочинства, можна побачити, наскільки реалізується конституційна засада прямого народовладдя при здійсненні правосуддя. Згідно ч. 3 ст. 31 КПК України передбачено, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких можливе довічне позбавлення волі, здійснюється колегіально судом у складі трьох професійних суддів, а за клопотанням обвинуваченого – судом присяжних у складі двох професійних суддів і трьох присяжних. Особливості судового провадження за участю присяжних регламентуються параграфом 2 глави 30 КПК України, де передбачено, що суди присяжних утворюються при місцевих загальних судах першої інстанції [2]. Особливістю вітчизняного суду присяжних є те, що усі питання, пов'язані з судовим розглядом, професійні судді і присяжні мають вирішувати спільно. Усі питання ухвалюватимуться

простою більшістю голосів і ніхто зі складу суду присяжних не має права утриматися від голосування, крім випадку, коли вирішуватиметься питання про міру покарання, а суддя чи присяжний голосував за виправдання обвинуваченого.

Безперечно, запровадження суду присяжних мало стати важливим кроком для вітчизняної правової системи. Однак неоднозначність у розумінні юридичної природи цього правового інституту у специфічних вітчизняних реаліях викликають застереження щодо підміни понять та введення суспільства в оману. З цього приводу В. Тertiшник зазначає, що по суті за новим КПК України судочинство повертається не до ідеї суду присяжних у класичній його формі, а до ідеї “народних засідателів”, які фактично формально погоджували рішення, яке їм скеровували професійні судді [82, с. 276].

Згідно ч. 2 ст. 18 ЦПК України цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються усіма правами судді [3]. Тим самим представники суспільства у якості народних засідателів приймають участь при здійсненні судочинства лише у справах окремого провадження, фактично для виконання функції громадського контролю. Законодавець лише термінологічно диференціював форми безпосередньої участі народу при здійсненні правосуддя у залежності від галузі судочинства. У сфері кримінального судочинства – “суд присяжних”, у цивільному судочинстві – “народні засідателі”. Водночас, ні адміністративне, ні господарське судочинство не передбачають жодної з форм безпосередньої участі народу при здійсненні правосуддя, що суттєво обмежує конституційну засаду прямого народовладдя.

Як свідчить практика законотворення останніх десятиліть, держава (правлячі соціальні та політичні кола) не зорієнтована на впровадження та забезпечення ефективного функціонування прямої участі народу при здійсненні судочинства. Чинять спротив повноцінному запровадженню суду присяжних професійні судді. Від попередніх декларацій про участь народу при здійсненні правосуддя, законодавець максимально обмежив цю важливу конституційну

засаду вітчизняного державотворення. У вітчизняних засобах масової інформації часто наводяться факти винесення неправосудних рішень у кримінальних справах, унаслідок слідчих та судових помилок, із чого можна зробити висновок, що сучасна судова система не відіграє роль “арбітра” у прямому розумінні слова. У суспільстві поширюється зневіра в суді як органі, що здатен виносити справедливі рішення. 36,5% респондентів соціологічного опитування не зверталися до суду за захистом чи відновленням своїх порушених прав, тому що не бачили перспективи захисту, 22% – не зверталися у зв’язку з відсутністю довіри до правоохоронних та судових органів. Тому зберігаються сподівання на громадський суд у його первинному значенні [50, с. 121].

Водночас вченими висловлюються думки щодо наявності ряду негативних факторів, які можуть проявитися у процесі організації і діяльності суду присяжних в Україні. Суд присяжних засідателів може бути запроваджений лише для вузького кола кримінальних справ, адже він є судом часів простого права (як матеріального, так і процесуального). Однак в Україні закони складні та потребують численних роз’яснень. Застосування норм КК України навіть суддями-професіоналами майже неможливе без роз’яснень Верховного Суду України, науково-практичних коментарів, що ускладнює можливість ефективної діяльності народного чи присяжного засідателя [70, с. 237]. В сучасних умовах для встановлення факту винності чи невинності особи (наприклад, в ухиленні від сплати податків, зборів, інших обов’язкових платежів), необхідно мати знання про велику кількість нормативних актів з питань оподаткування. У значній частині статей КК України винність особи в тому чи іншому діянні пов’язується з порушенням відповідних нормативних актів. Ті, хто вважає, що суд присяжних розглядатиме лише справи про тяжкі вбивства, забувають, що вбивця, як правило, вчинює й інші злочини, і розділити справу не завжди можливо. У питаннях кваліфікації вбивства також є безліч проблем, таких, як співучасть, сильне душевне хвилювання, необхідна оборона і перевищення її меж та інші. За таких обставин сподівання, що

випадкові люди точніше встановлюватимуть факт винності особи у злочині, ніж суддя-професіонал, є недоречними [36, с. 346].

Водночас такі аргументи можуть є небезспірними. Конституція України у ст. 68 встановила, що незнання законів не звільняє людину від юридичної відповідальності [1]. Держава фактично покладає на громадян обов'язок знати закони, оскільки незнання законів не може бути виправданням у разі їх недотримання чи порушення. Однак держава несе й обов'язок перед своїми громадянами у забезпеченні доступності законів [112].

Встановлення фактичних обставин справи являє собою звичайну розумову діяльність, в основі якої лежать закони логіки, поєднані з життєвим досвідом. Необізнаність присяжних засідателів у суто юридичних питаннях компенсується активною та юридично грамотною поведінкою головуючого судді-професіонала при формулюванні запитань, поставлених на розгляд присяжних, на які вони повинні відповісти у своєму вердикті [85, с. 105]. Тому багато суддів-професіоналів послідовно виступає проти відновлення в Україні суду присяжних, оскільки розуміють, які складні обов'язки покладе на них цей суд.

В судах з кримінальних справ досить обмежено діє принцип змагальності, який повинен забезпечити рівні можливості сторін у захисті своїх позицій при максимальній неупередженості та об'єктивності суду. Для суду з участю присяжних засідателів змагальність є основним принципом. Присяжні оцінюють тільки ті докази, які їм надали сторони безпосередньо в суді. Суд присяжних дасть змогу підвищити відповідальність прокурора-обвинувача в процесі і престиж адвоката. Сторони матимуть рівні можливості для того, щоб переконати присяжних у правильності своїх висновків про винуватість чи невинуватість підсудного. Суд присяжних дозволить суду максимально враховувати при вирішенні справ думку громадськості [71, с. 14].

Існує точка зору, що присяжні обходяться державі занадто дорого. Щодо оптимальної кількості журі присяжних, за науковими даними, вона може коливатися від 6 до 15 осіб. За кордоном цей суд використовується лише за

бажанням обвинувачених і розглядає не більше 3-4% справ, але існує як гарантована для всіх можливість [82, с. 275]. Важлива не кількість справ, що розглянута “суддями суспільної совісті”, а сама наявність права на суд присяжних. Тому розмови про великі затрати на суд присяжних не більше, ніж політичні декларації. Тільки за умови широкомасштабного введення суду присяжних можна розраховувати на збереження за юстицією самотійної ролі у системі стримувань і противаг, а громадянам забезпечити судовий захист від упереджених або сфальсифікованих обвинувачень. Суд за участю представників народу є важливим соціальним інститутом, наявність якого свідчить про існування в державі демократичної і незалежної судової влади, захищеної від бюрократизму та формальних установок [70, с. 234].

Пряма участь народу при здійсненні судової влади є важливою ознакою як громадянського суспільства так і правової держави. Для України досить гострим залишається питанням щодо запровадження прямого народовладдя при здійсненні судочинства, і передусім ефективності правових форм, в яких воно має реалізовуватись. Суд присяжних як самотійний соціально-політичний інститут повинен посісти вагоме місце в системі судочинства України, адже він має високу правозахисну здатність гарантувати дотримання прав людини. Саме цей суд дає змогу громадянам брати участь у здійсненні правосуддя в кримінальних справах і покликаний сприяти захисту прав, свобод та законних інтересів особи в кримінальному процесі, забезпечити захист суспільства і держави від кримінальних правопорушень, дати більше сподівань обвинуваченому на виправдувальний вирок, забезпечити участь громади у винесенні рішень. Судді, які здійснюють правосуддя разом з колегією присяжних, мають проходити підготовку з питань такого виду судочинства.

### **3.2. Статус суддів і суддівського корпусу**

Створення компетентної незалежної судової системи як гаранта прав і свобод людини і громадянина – одна із головних цілей судової реформи в Україні. Важливою складовою правової держави є становлення авторитетної та

незалежної судової влади, основним питанням якої є система формування корпусу професійних суддів.

Найвища основа судової діяльності – це незалежність переконання судді, яка нічим, крім закону, не повинна обмежуватися. В сучасних умовах незалежність суддів визнається одним із важливих конституційних принципів правосуддя, на основі якого в державі формується правовий статус судді. Відповідно до Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів, ухваленої 17 листопада 2010 р., незалежність суддів гарантується незалежністю судової влади загалом [19]. Це є основним принципом верховенства права.

Принцип незалежності судової влади означає незалежність кожного судді при здійсненні ним функцій прийняття судових рішень. Незалежність суддів слід розуміти як гарантію свободи, поваги до прав людини та неупередженого застосування права [57, с. 17]. Неупередженість та незалежність суддів є необхідними для гарантування рівності сторін перед судом. Ієрархічна організація судової влади не повинна підривати незалежність суддів.

Згідно ст. 48 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання [5]. Суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись принципом верховенства права. Втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя забороняється і зумовлює відповідальність, встановлену законом. Суддя не зобов’язаний давати жодних пояснень щодо суті справ, які перебувають у його провадженні, крім випадків, встановлених законом. Суддя має право звернутися з повідомленням про загрозу його незалежності до Ради суддів України, яка зобов’язана невідкладно перевірити і розглянути таке звернення за участю судді та вжити необхідних заходів для усунення загрози. Водночас захист незалежності суддів є не стільки їх правом, скільки обов’язком. Незалежність судді забезпечуватися такими механізмами: особливим порядком його призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення;

недоторканністю; незмінюваністю; порядком здійснення судочинства, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення; заборобою втручання у здійснення правосуддя; відповідальністю за неповагу до суду чи судді; окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів; належним матеріальним і соціальним забезпеченням; функціонуванням суддівського самоврядування; визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, іншими засобами їх правового захисту; правом судді на відставку.

Встановивши, що під час розгляду та прийняття рішення у справі внутрішнє переконання судді не було захищеним відповідними гарантіями його незалежності, не можна вважати таке рішення правосудним. У цьому аспекті, як приклад, варто навести справу “Білуха проти України” (2006 р.), у якій Європейський суд з прав людини встановив порушення права особи на безсторонній суд відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.). Міжнародною судовою інстанцією було встановлено, що голова суду, який одноособово розглядав справу заявниці у суді першої інстанції, в інтересах суду просив та безоплатно отримував майно від компанії-відповідача. На думку Європейського суду, за цих обставин побоювання заявниці щодо небезсторонності голови суду можна вважати об’єктивно виправданими [109].

Незмінюваність суддів є однією із основоположних засад судоустрою, яка встановлює довічне або безстрокове перебування судді на посаді, а також перешкоджає переміщенню судді з посади та місця посади без його згоди та законних підстав. Незмінюваність суддів стала вагомою правовою основою статусу суддів і має важливе значення у тому розумінні, що цей принцип визнано законодавствами всього цивілізованого світу. Вона прямо залежить від способу формування суддівського корпусу. Незмінюваність не мирилась з виборним порядком, сила і значення якого лежить на праві громадян контролювати діяльність своїх обранців періодичними виборами. Правова природа виборів полягає в тому, що вони проводяться на певний, зазвичай

нетривалий строк, що слугує хорошим засобом суспільного контролю і забезпечує заміщення посад особами, які користуються довірою громадян. Тому цей принцип може бути застосований за умови, якщо суддівські повноваження передаються непрямым народовладдям [87, с. 239].

Судді повинні мати гарантований термін перебування на посаді до часу обов'язкового виходу у відставку (65 років). Призначення на посаду на постійній основі може бути призупинене у випадках значного порушення дисциплінарних або кримінальних положень, визначених законом, або якщо суддя більше не може виконувати суддівські функції. Достроковий вихід судді у відставку повинен бути можливим на прохання цього судді або у зв'язку з станом здоров'я.

Незмінюваність суддів у тій чи іншій формі встановлено конституціями таких країн, як Німеччина, Греція, Італія, Іспанія, Росія, Франція, Японія, США, Болгарія, Україна, Македонія, Молдова, Хорватія, Словаччина, Чехія. При цьому у класичному вигляді незмінюваність суддів передбачена у Франції, Великій Британії, США, Чехії, Македонії і Хорватії, де суддя, який обирається чи призначається вперше, не обмежується певним строком повноважень [34, с. 180]. Згідно ст. 3 Конституції США судді як Верховного, так і нижчих федеральних судів зберігають свої посади, доки до них немає претензій, тобто, доки поведінка суддів є бездоганною. Гарантії збереження за суддями їхніх посад встановлені Конституцією для того, щоб виключити можливість переслідування федеральних суддів у разі прийняття ними рішень, які можуть викликати невдоволення Президента чи Конгресу [96, с. 155].

Інша модель незмінюваності передбачає проходження суддею службового випробування, після якого він стає незмінюваним (Болгарія, Бразилія). Наприклад, у ч. 3 ст. 129 Конституції Болгарської Республіки встановлено, що судді стають незмінюваними по завершенню трирічного строку перебування на займаній посаді [96, с. 147]. Після успішного завершення трирічної служби болгарські судді стають незмінюваними, тобто їх статус і повноваження не підлягають повторному перезатвердженню. За таких

умов старанні, добросовісні і професійні судді гарантовані від довільного звільнення за умови припинення строку призначення.

Друга модель незмінюваності суддів передбачає обмеження її певним, зазвичай нетривалим строком повноважень, після завершення якого суддя підлягає переобранню чи перепризначенню на посаду безстроково. Цей різновид незмінюваності суддів може створювати істотні умови для обмеження незалежності суддів в момент припинення їх першого строку повноважень. Зазначена модель незмінюваності суддів передбачена в Білорусі, Україні, Росії, Молдові, Словаччині, Мексиці, Німеччині. Наприклад, положення ст. 145 Конституції Словацької Республіки передбачає, що суддів обирає Національна рада за пропозицією Уряду строком на чотири роки [87, с. 481].

Оскільки Україна прагне стати правовою державою, її зусилля повинні спрямовуватися на зміцнення самостійності і незалежності судової влади. Сприяти цьому покликана суддівська незмінюваність, яка сприятиме забезпеченню незалежності суддів. Передусім судові повноваження не повинні підлягати повторним перезатвердженням, а звільнення суддів повинно гарантуватись судовим захистом. Прийнята у 1992 р. Концепція судово-правової реформи України одним з перших питань у реформуванні статусу суддів передбачалось запровадження незмінюваності суддів як важливу гарантію незалежності суддів від незаконних звільнень і переміщень [27, с. 74]. Хоча з самого початку істотним запереченням сутності цього інституту стало положення, згідно з яким повноваження суддів, призначених уперше, повинні обмежуватись п'ятирічним строком. Фактично це означало, що незмінюваність на цих суддів не поширюється. Надалі така формула суддівської незмінюваності була відтворена в положеннях ст. 126, 128 Конституції України [1]. Водночас у змінах до Конституції України від 2.06.2016 р. та згідно Закону України “Про судочинство і статус суддів” 2016 р. ця норма була виключена. Судді, обрані безстроково, перебувають на посаді до досягнення ними 65 років [4; 5]. До закінчення цього строку вони можуть бути звільнені з посади з підстав, зазначених у п. 3-9 ч. 5 ст. 126 Конституції України. Ці підстави

звільнення судді з посади є важливими елементами принципу незмінюваності, конституційними винятками з нього.

Принцип незмінюваність суддів передбачає наступні вимоги: 1) щоб особу, яку призначено на суддівську посаду, не можна було без її згоди звільнити, відсторонити, перевести на іншу посаду, ні на нижчу, ні на вищу; 2) раз призначений на посаду суддя з самого початку повинен підлягати незмінюваності; 3) це право знаходилося під судовим захистом, а його порушення допускалось тільки в судовому порядку; 4) суддя був забезпечений на випадок скасування посади, яку займає, тобто йому повинна надаватись відповідна його статусу посада, чи держава повинна брати на себе обов'язок повного утримання судді за весь час перебування поза штатом [86, с. 129-130].

Одним з центральних чинників політичного впливу на судову владу є механізми формування суддівського корпусу. Історії відомі різні форми набуття суддівських повноважень, як наприклад, отримання у спадок чи шляхом купівлі мандата. Із сучасної практики державного устрою країн світу можна виділити три базові підходи щодо формування суддівського корпусу – прямі вибори, “політичний компроміс”, самоорганізація судової влади.

Прямі вибори суддів – це вищий і демократичний порядок формування судової влади. Безпосередні вибори суддів населенням розглядаються як пряма форма участі народу в організації судової влади (Швейцарія, США, Македонія, Перу, Болівія, Китай, Куба, Кореїська Народно-Демократична Республіка та ін.). Наприклад, у США судова влада характеризується дуалізмом, адже утворюється федеральною системою і 50-ма самостійними судовими системами штатів, округу Колумбія і чотирьох територій. Таке розмаїття в одній країні дало змогу апробувати різні механізми організації судової влади та її кадрового наповнення. У більшості штатів судді обираються загальним голосуванням. Ряд штатів починали з адміністративних призначень, а потім замінили їх виборами [87, с. 258].

Самоорганізація судової влади є новітнім правовим інститутом, згідно з яким центральне місце у питаннях організації судової влади і формування

корпусу професійних суддів займають колегіальні узгоджувальні органи з домінуючим представництвом суддів. Судді безпосередньо наділяються повноваженнями спеціальними органами судової влади у Болгарії, Туреччині, Хорватії, Сирії. Інститут самоорганізації судової влади є доволі новим, а його головні принципи знайшли своє закріплення у низці міжнародних актів ООН та Ради Європи. У п. 1.3 Європейської хартії про закон “Про статус суддів” визначено, що стосовно кожного рішення, пов’язаного з добором, комплектуванням і призначенням судді на посаду, підвищенням по службі або припиненням його повноважень, передбачено втручання органу, незалежного від виконавчої і законодавчої влади, який принаймні наполовину має складатись із суддів, обраних їх колегами шляхом використання методів, що гарантуватимуть якомога ширше представництво суддівського корпусу [17]. Цей механізм організації судової влади та формування суддівського корпусу є орієнтуючим для країн європейської спільноти. Таке спрямування можна побачити в положеннях Європейського статуту судді, де зазначається, що обрання судді має базуватися тільки на об’єктивних критеріях, покликаних забезпечити професійну компетентність [38, с. 180].

“Політичний компроміс” – це спосіб формування суддівського корпусу, у якому головну роль відіграють центральні інститути політичної влади (парламент, президент, уряд). За такого механізму кадрове забезпечення судової влади знаходиться в руках протилежних їй гілок державної влади. Цей спосіб організації судової влади базується передусім на компромісі, домовленості, яких досягає законодавча і виконавча влада під час розподілу владних повноважень та сфер впливу. Класичний приклад призначення суддів главою виконавчої влади із затвердженням законодавчим органом, притаманний федеральній судовій системі США. Усі федеральні судді призначаються саме у такий спосіб. Призначення окружних суддів відбувається за активної участі членів Сенату, який є інстанцією затвердження [87, с. 259].

Конституція України у ст. 128 закріпила положення про те, що Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням

Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом [1]. Судді Конституційного Суду України призначаються Президентом України, Верховною Радою України та з'їздом суддів України по шість суддів. У зв'язку з цим постає питання, якщо в Україні єдиним джерелом влади є народ, чому судова влада, яка за своїм статусом рівновелика з законодавчою та виконавчою владою, а за покликанням найближча до людини в захисті її прав, передається не прямим народовладдям, а опосередковано [110].

Механізм формування суддівського корпусу загальної юрисдикції, який закріплено у ст. 128 Конституції України, не є поширеною у конституційній практиці нормою. Спершу такий підхід став компромісом у протистоянні президента та парламенту в процесі прийняття Конституції. Згідно реформи 2016 року Президент повністю перебрав на себе повноваження призначення суддів загальної юрисдикції. Водночас, здійснюючи свої повноваження та приймаючи рішення іменем України, будь-який суддя уособлює собою судову владу. Здійснюючи правосуддя, судді загальної юрисдикції постійно перебувають в епіцентрі різноманітних конфліктів. Їм доводиться розв'язувати досить складні суперечки, при цьому не тільки побутового характеру, а нерідко й політичного значення. Механізм формування корпусу професійних суддів є центром політичного впливу з боку виконавчої та у меншій мірі законодавчої влади, потенційно вразливим сегментом незалежності судової влади України.

Судова влада може виконувати притаманні їй функції лише тоді, коли буде самостійною і незалежною. Якщо вона потрапляє під вплив іншої гілки влади, неминуче перетворюється на інструмент останньої, а її діяльність спрямовується на виконання політичних, бізнесових чи особистих завдань [85, с. 103]. У випадку реформи 2016 р. законодавчо закріплено диспропорцію державної влади в Україні на користь Президента, парламент відсторонено від прийняття рішень по кандидатурах конкретних суддів, що може у перспективі призвести до негативних наслідків для системи державної влади в Україні, її розбалансування і негативних суспільно-політичних наслідків у результаті

загрози імовірної спроби узурпації влади главою держави, що наша держава у своїй новітній історії недавно уже проходила.

Викликає питання формулювання ч. 1 ст. 80 Закону, за якою “призначення на посаду судді здійснюється Президентом України на підставі та в межах подання Вищої ради правосуддя, без перевірки додержання встановлених цим Законом вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору чи кваліфікаційного оцінювання кандидатів”. При цьому “будь-які звернення щодо кандидата на посаду судді не перешкоджають його призначенню на посаду. Викладені в таких зверненнях факти можуть бути підставою для порушення Президентом України перед компетентними органами питання про проведення в установленому законом порядку перевірки цих фактів” [5]. Вважаємо, що такі норми несуть загрози для незалежності судочинства.

Попередня система формування суддівського корпусу вже проявила свої основні недоліки. Передусім спостерігалася залежність суддів від п’ятирічного випробування, що створювало умови для підпорядкування суддів впливу політики, а також можливість проникнення до судової системи людей, негідних звання судді ні з професійного, ні з морального погляду, але вірним певним політичним (клановим) інтересам. Водночас констатуємо, що реформа системи судочинства 2016 року в частині порядку призначення суддів не внесла принципово нових якісних змін.

Механізм формування суддівського корпусу України все ще потребує істотних удосконалень. Професійні судді повинні набувати і припиняти повноваження в єдиному для всіх суддів порядку. Оптимальним буде, якщо такі призначення відбуватимуться у порядку “політичного компромісу” Президента та Верховної Ради шляхом їх обопільного рішення. Процедура призначення суддів має бути наближена до порядку прийняття закону. Судді, призначені в такий спосіб, мають бути з самого початку незмінюваними.

Питання полягає не лише в якості норм закону. Проблема якості правосуддя полягає передусім в особистих і професійних якостях людей, які

здійснюють це правосуддя. Тому першочергове завдання суспільства і держави полягає у тому, щоб шляхом ретельного відбору не допускати на ґрунт судової влади негідних її людей та залучати до цієї роботи найкращих громадян [83, с. 238-239]. У ст. 70 Закону “Про судоустрій і статус суддів” визначено поетапний механізм (стадії) добору суддівських кадрів і їх першого призначення включає такі стадії [5]. З теоретичного і практичного погляду очевидно, що чинний механізм надзвичайно громіздкий, надмірно ускладнений і для України економічно не раціональний. Призначення особи на посаду судді може затягнутися на декілька років. Водночас у новій редакції закону знято норми щодо первинного п’ятирічного призначення суддів. Тобто відмінено невиправданий порядок, коли підбір і базова професійна підготовка суддів здійснювалися фактично у період, коли особа уже набула суддівські повноваження і здійснювала правосуддя. Також п’ятирічне “діагностування” судді можна було розцінювати як особливу форму впливу на його незалежність, що створювало умови для адміністративного і політичного підпорядкування суддів [85, с. 105].

Механізм кадрового забезпечення судової влади України потребує кардинальних змін. Основу кадрового потенціалу суддівського корпусу повинні складати не просто особи “зі стажем роботи в галузі права”, а передусім особи з практичним досвідом роботи у сфері судочинства і спеціально підготовлені кандидати, які отримали практичний досвід судової діяльності в якості помічників судді. Водночас потрібно враховувати реалії життя: за нинішнього рівня оплати праці помічника або консультанта судді навряд чи вони залишаться у судах до досягнення 30 і більше років. Їх однолітки в юридичних фірмах, банках отримують оплату праці у кілька разів більшу [73, с. 229].

Доцільно запровадити практику, коли статус кандидата на посаду судді автоматично суміщається з статусом помічника судді. Важливою передумовою такого запровадження має бути узаконена процесуальна компетенція кандидата на посаду судді. За таких умов юрист, що не має необхідного практичного досвіду в якості кандидата на посаду судді набуватиме навиків і знань,

необхідних для роботи суддею. Діяльність на посаді кандидата (3–5 років) в судовій системі дасть змогу детально дослідити особистість майбутнього судді, його професійні здібності і недоліки, ряд важливих особистих характеристик. На основі конкурсної боротьби незалежні кваліфікаційні органи мають визначати рейтинг кожного з кандидатів, що слугуватиме основою для рекомендації та вибору вакантної посади.

Важливу роль в організації статусу суддів міжнародна спільнота відводить питанням службової кар'єри і професійного вдосконалення суддів. Згідно п. 10 “Основних принципів незалежності судових органів” (1985 р.), схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН, підвищення суддів на посаді там, де є така система, слід здійснювати на основі об'єктивних факторів, зокрема здібностей, моральних якостей і досвіду [38, с. 10-13]. Водночас згідно Рекомендації № (94) 12 “Незалежність, ефективність та роль суддів” також передбачається, що всі рішення стосовно професійної кар'єри суддів повинні мати в основі об'єктивні критерії. Обрання і кар'єра суддів повинні базуватись на заслугах, з урахуванням кваліфікації, чеснот, здібностей та результатів їхньої праці. Згідно п. 4.1 Європейської хартії про закон “Про статус суддів”, якщо система підвищення суддів базується не на вислугі років, вона має ґрунтуватися виключно на якостях та чеснотах, що були виявлені під час виконання суддею обов'язків шляхом об'єктивної оцінки його діяльності одним або кількома суддями та співбесіди із цим суддею [37, с. 94-95].

Важливим елементом механізму кар'єрного зростання судді є чіткі критерії та ефективні механізми оцінки його особистості, професійних здібностей. Оцінка роботи конкретного судді – це суто внутрішня проблема кожного суду і стосується вона здебільшого особи, що є відповідальною за організацію роботи суду. У деяких країнах це голова суду, а в тих країнах, де немає такої адміністративної посади, як правило, існує певний орган, наділений такими повноваженнями, зокрема, Вища рада правосуддя (колишня Вища рада юстиції). Оцінка роботи судді не повинна залежати від суті вироків у справах, які він розглядав. У цій царині кожен суддя має бути повністю незалежним,

навіть від тієї особи, що відповідальна за роботу суду чи всієї судової системи. Оцінка судді повинна стосуватися його поведінки. Суддя має виконувати свої обов'язки сумлінно, присвячувати роботі весь відведений для неї час, здійснювати її ефективно. Суддя, який розглянув справу і вислухав доводи сторін, має виносити вирок у розумний строк [86, с. 129-130].

Для того, щоб уникнути можливої упередженості й виключити зовнішній вплив, що може зашкодити незалежності суддів, вся процедура оцінки діяльності суддів має бути прозорою. Рішення може бути оскаржене відповідним суддею. Якість рішення судді може бути перевірена тільки судом вищестоящої інстанції. Тривалість прийняття рішення у окремих справах не може бути критерієм оцінки, за винятком найбільш разючих випадків, а кількість справ розглянутих за певний період може бути лише попереднім індикатором оцінки роботи судді [85, с. 106-107].

Відповіді на питання щодо професійної кар'єри суддів мали б бути вирішені у Законі України "Про судоустрій і статус суддів". Згідно попередньої редакції закону єдиним критерієм кар'єрного зростання судді є його стаж роботи на посаді судді [8]. У новій редакції 2016 року до стаду додано науковий ступінь у сфері права, досвід професійної діяльності адвоката, сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності). Зокрема, до складу апеляційного суду можуть увійти судді, які мають стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років (ст. 28), до вищих спеціалізованих судів (Вищого суду з питань інтелектуальної власності) можуть увійти судді зі стажем роботи на посаді судді не менше трьох років (ст. 33) [5]. Суддя Верховного Суду України може бути особою, яка має стаж роботи на посаді судді не менше десяти років (у попередній редакції закону – п'ятнадцяти років). Суддя Конституційного Суду України повинен мати стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років [4]. Інші критерії щодо професіоналізму, високих моральних та ділових якостей як вимоги для кар'єрного просування судді недостатньо повно сформульовані. Водночас в новому законі містяться елементи відкритості та морально-правової відповідальності судді шляхом підписання

декларації родинних зв'язків судді та декларації про доброчесність. Вони повинні стати невід'ємним елементом нових критерії відбору чесних “служителів Феміди”. Однак навіть у загальних рисах закон не розкрив найголовніші вимоги і критерії для кар'єрного зростання суддів, задовольнившись формальними вимогами щодо строку суддівського стажу. Лише зміни до Конституції України у загальних рисах містять такі вимоги щодо претендентів на посаду судді Конституційного Суду України.

Порядок добору та призначення на посаду судді згідно зі ст. 70 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” передбачає проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантної посади судді на основі рейтингу кандидатів, які взяли участь у такому конкурсі, і внесення рекомендації Вищій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді [5]. Водночас закон жодним чином не вказує про можливість і необхідність відкриття вакансій та проведення конкурсу на заміщення посад у вищих судах. Відсутність чітких та прозорих процедур конкурсу та закритість інформації про відкриття вакансій у судах вищих інстанцій створює простір для маніпулювання та нездорової конкуренції між суддями, що підриває єдність статусу та цілісність суддівської спільноти.

Безумовним елементом процедури кар'єрного зростання судді має бути об'єктивна оцінка його попередньої роботи. Головний критерій, який має бути покладений в основу механізму оцінювання роботи судді – професійна майстерність, яка виражається у сумлінному здійсненні правосуддя. Цей критерій має бути у прямому співвідношенні з навантаженням на суддю (кількість справ, що розглядається суддею за певний період), категорією справ (складні справи, середньої складності та нескладні справи) та спеціалізацією судді (цивільна (господарська), кримінальна, адміністративна та ін.) [57, с. 13].

Одним з самостійних аспектів оцінки діяльності судді є адекватне сприйняття суспільством і державою суддівської роботи, що виражається у їх нагородах. Судді, які досягли значних досягнень і зробили вагомий внесок у суддівську роботу, мають право і повинні одержати відповідну суспільну

оцінку і визнання. Вітчизняній судовій практиці відомі ганебні приклади підпорядкування суддів та втрати ними незалежності саме через довільне кар'єрне зростання та нагороди. Тому статус судді вимагає уникати ситуації, коли суддям вручають державні чи інші нагороди, присвоюють почесні звання за їхню службову діяльність. На думку Р. Куйбіди, прийняття суддею нагород, почесних звань можливе тільки за умов, що унеможливають будь-які сумніви в незалежності судді від особи чи органу, який приймає рішення про нагородження [56, с. 10].

У ст. 56 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” визначається, що суддя до виходу у відставку або на пенсію може бути нагороджений державними нагородами, а також будь-якими іншими нагородами, відзнаками, грамотами [5]. Правові регулювання державних нагород чи заохочень суддів повинні захищати їх незалежність від політичного чи адміністративного підкупу. Суддя, який заслужив суспільне визнання, має підлягати відповідним нагородам виключно за підтримки (рекомендації) органів суддівського самоврядування. На місцевому рівні відповідні рекомендації повинні робити збори суддів за ініціативою суддів чи голови суду, на регіональному – відповідні ради суддів за рекомендацією зборів відповідного суду, а на загальнодержавному – Рада суддів України.

### **3.3. Суддівське самоврядування в Україні**

Один з головних чинників незалежності суддів є демократичні і дієві механізми організації судової влади, покликані захистити суддівський корпус загалом та кожного суддю від негативних зовнішніх впливів, втручання у їх правовий статус. В сучасних умовах розвитку системи судочинства в Україні ці механізми, окрім іншого, реалізуються через суддівське самоврядування як самостійну форму організації судової влади та статусу суддів.

Суддівське самоврядування є первинною, прямою і безпосередньою формою участі всіх суддів у сфері організації та діяльності судової влади. Похідними від суддівського самоврядування, окремими інститутами організації

судової влади є судове адміністрування (управління) і самоорганізація. Саме шляхом суддівського самоврядування громада суддів повинна “делегувати” чи “наймати” адміністраторів для оперативного управління, матеріально-технічного забезпечення і внутрішньої дисципліни в судових установах [57, с. 24]. Однак це не означає, що суддівське самоврядування повинно здійснювати керівництво органами судового адміністрування (управління).

Вітчизняна доктрина ще перебуває у процесі розкриття сутності центральних інститутів судової влади, одним з яких є суддівське самоврядування. Дослідник В. Кривенко визначає суддівське самоврядування як діяльність суддівського співтовариства, його окремих частин та їх представницьких органів, спрямовану на забезпечення належного функціонування судової системи, прав та інтересів суддів шляхом участі у вирішенні управлінських питань у межах і порядку, встановлених законом [76, с. 6]. Водночас В. Городовенко визначає суддівське самоврядування як ланку в системі забезпечення незалежності судової влади, яка надає можливість суддям як носіям судової влади спільно вирішувати питання функціонування судової влади з метою забезпечення реального захисту прав і свобод громадян незалежним та неупередженим судом [27, с. 119]. Стефанюк В. характеризував суддівське самоврядування як колективне вирішення професійними суддями питань внутрішньої діяльності судів, своєрідну профспілку, яка повинна мати відповідні повноваження і можливості для розв’язання професійних проблем суддів, а також повноваження перевірки ефективного і цільового використання бюджетних коштів. Суддівське самоврядування розглядається як єдиний механізм захисту професійних інтересів суддів [47, с. 18]. Бринцев В. розглядає суддівське самоврядування як додатковий елемент внутрішньосистемного управління структурами судової влади і виконує функцію корпоративного контролю за суддівським адмініструванням [25, с. 307].

Суддівське самоврядування – це форма організації судової влади та статусу суддів. При цьому принциповим є те, що не можна ототожнювати суддівське самоврядування із судовим управлінням (адмініструванням). Хоча

така позиція має місце серед вітчизняних науковців та практиків [51, с. 10]. Оскільки органи суддівського самоврядування – це не громадська організація, а визначений законодавством і Конституцією орган управління судами, то він для отримання реальних важелів управління повинен працювати на базі Державної судової адміністрації України, яка, як його постійно діючий виконавчий орган, повинна втілювати в життя всі його рішення. Доцільно покласти на органи суддівського самоврядування функцію призначення суддів на адміністративні посади, що забезпечить незалежність судових органів від виконавчої і законодавчої влади. Така пропозиція була реалізована Радою суддів України 31 травня 2007 р. (рішення № 50) [55, с. 97].

Згідно чинного законодавства України до організаційних форм суддівського самоврядування віднесено: 1) збори суддів місцевого суду, апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду, Пленум Верховного Суду; 2) Раду суддів України; 3) з'їзд суддів України. До завдань суддівського самоврядування належить вирішення питань щодо: 1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади; 2) зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність; 3) участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення; 4) обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом; 5) призначення суддів Конституційного Суду України; 6) обрання суддів до складу Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в порядку, встановленому законом [5].

Рівень дієвості суддівського самоврядування в Україні можна досягнути шляхом утвердження повноважень органів суддівського самоврядування у ключових кадрових питаннях щодо оцінки та кар'єрного зростання суддів, їх професійної етики та дисципліни. Зокрема, розгляд кандидатів на посади суддів та рекомендування їх для проходження конкурсу могли б здійснювати збори суддів місцевих та апеляційних судів. Відкритість і колегіальність розгляду

майбутніх кандидатів на посаду судді – шлях до демократизації і самостійності судової влади. Самі судді повинні захищати свою професію від проникнення до її лав недостойних та водночас підтримувати чесних і порядних людей.

Найвищим органом суддівського самоврядування є з'їзд суддів України. У період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є Рада суддів України. Збори суддів – це зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань. Їх повноваження визначаються у розділі VIII Закону України “Про судочинство і статус суддів”.

У непростих умовах політичного розвитку України суддівське самоврядування мало б виступити тією основою, яка збереже цілісність судової влади. Однак з прийняттям Закону України “Про судоустрій та статус суддів” (2010 р.) інститут суддівського самоврядування був істотно обмежений. Реформа 2010 року змінила систему органів суддівського самоврядування, порядок їх формування, засади представництва суддів у цих органах. На законодавчому рівні від організації проведення з'їзду суддів України було усунуто діючу на той час Раду суддів, а її саму фактично розформовано. Також ліквідовано конференції суддів, ради суддів загальних місцевих та апеляційних судів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Ці органи були організаційними формами суддівського самоврядування на обласному рівні і вирішували питання внутрішньої діяльності загальних судів, розташованих на відповідній адміністративно-територіальній одиниці [115]. Натомість передбачено існування конференції суддів загальних судів і ради суддів загальних судів на рівні держави [8]. До складу такої конференції входили по два судді від АР Крим, кожної області, міст Києва і Севастополя, шість суддів Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, один суддя Верховного Суду. Такий склад конференції не міг забезпечити належного представництва суддів судів зазначених

адміністративних одиниць, дієвого вирішення питань внутрішньої організації діяльності судів вказаних адміністративно-територіальних одиниць.

Новий закон 2016 р. встановив інший порядок формування вищих органів суддівського самоврядування – за принципом рівного представництва від кожної судової юрисдикції. Згідно ст. 131 збори суддів кожного суду (крім місцевого загального суду, вищого спеціалізованого суду та Верховного Суду) обирають на з'їзд суддів України по одному делегату від двадцяти суддів, які працюють у цьому суді. У разі якщо в суді працює менше двадцяти суддів, від суду делегується один делегат. Делегатів на з'їзд суддів України від суддів місцевих загальних судів обирають спільні збори суддів у кожній області, містах Києві та Севастополі за принципом один делегат від двадцяти суддів у загальній кількості суддів місцевих загальних судів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі. Збори суддів вищих спеціалізованих судів обирають на з'їзд суддів України по три делегати з числа суддів цих судів [105]. Також Пленум Верховного Суду обирає на з'їзд суддів України дванадцять делегатів з числа суддів Верховного Суду. Делегати на з'їзд суддів України тепер обираються лише таємним голосуванням на альтернативній основі, при вільному висуненні кандидатур для обрання з числа суддів відповідних судів або суддів у відставці, незалежно від їх місця роботи до виходу у відставку [5].

У процесі організації судової влади України важливу роль відіграють міжнародні стандарти і досвід зарубіжних країн. Наша держава взяла на себе певні зобов'язання з подальшого вдосконалення механізмів правосуддя, виконання вимог, які містяться в основоположних міжнародних пактах, присвячених захисту прав та основних свобод людини, у численних правових актах відповідних органів Ради Європи, а також документах, що мають рекомендаційний характер. Комітет міністрів Ради Європи згідно Рекомендації №R (94) 12 державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів від 13 жовтня 1994 року запропонував урядам держав-членів ужити всіх необхідних заходів або зробити їх більш ефективними з тим, щоб піднести роль як кожного

окремого судді, так і всього корпусу суддів у цілому та зміцнити їх незалежність і дієвість [20, с. 11]. Виконавча і законодавча влада повинні забезпечити незалежність суддів. Строк перебування суддів на посаді повинен забезпечуватися законом. Усі рішення щодо професійної кар'єри суддів повинні ґрунтуватись на об'єктивних критеріях; як обрання, так і кар'єра суддів мають базуватись на заслугах, з урахуванням їх кваліфікації, чеснот, здібностей та результатів праці.

Згідно міжнародних стандартів, орган, який уповноважений приймати рішення щодо обрання і кар'єри суддів, повинен бути незалежним від уряду та адміністративних органів. Для гарантування незалежності цього органу мають бути запроваджені, положення, щоб його члени призначалися судовою владою і щоб сам орган самостійно приймав рішення про власні правила процедури. Якщо конституція, законодавство або традиції дозволяють урядові брати участь у призначенні суддів, потрібно гарантувати, що на такі процедури призначення не впливатимуть інші мотиви, крім тих, які пов'язані з викладеними об'єктивними критеріями. Гарантами цього можуть бути: 1) спеціальний незалежний і компетентний орган, від якого уряд отримує поради, що втілюються ним на практиці; 2) право особи подавати до незалежного органу апеляцію з метою оскарження рішення; 3) орган влади, який приймає рішення про заходи у запобіганні будь-якому неправомочному і незаконному впливу.

Європейська хартія про закон “Про статус суддів” (1998 р.) у п. 1.3 передбачає, що кожне рішення, пов'язане з відбором, комплектуванням і призначенням судді на посаду, підвищенням по службі або припиненням його повноважень, передбачає втручання органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, який принаймні наполовину має складатись із суддів, обраних їх колегами шляхом використання методів, що гарантуватимуть якомога ширше представництво суддівського корпусу [17]. Водночас згідно Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. У розділі IV “Ради суддів” зазначається, що ради суддів є незалежними органами,

створеними відповідно до закону або конституції, які прагнуть зберегти незалежність суддів і судової влади загалом, сприяти ефективному функціонуванню судової системи [19]. Не менше половини членів рад мають бути суддями, яких обирають самі ж судді із судів усіх рівнів з повагою до плюралізму в судовій системі. Під час виконання своїх функцій ради суддів не повинні втручатись у незалежність окремих суддів.

Одним із новітніх інститутів організації судової влади, що сформувався в лоні сучасного європейського правового простору, є самоорганізація судової влади. Цей інститут реалізується через діяльність органів, до робочого складу яких входять переважно судді, які уповноважуються широким загалом суддівського корпусу. Інститут самоорганізації судової влади функціонує у більшості правових систем демократичних країн світу (Іспанія, Італія, Болгарія, Польща, Франція тощо). Україна теж намагається запровадити цей правовий інститут. До недавнього часу інститут самоорганізації суддів виражався через систему кваліфікаційних комісій суддів та Вищу раду юстиції. Зокрема, систему кваліфікаційних комісій становили кваліфікаційні комісії суддів загальних судів; кваліфікаційна комісія суддів військових судів; кваліфікаційні комісії відповідних спеціалізованих судів; Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Одним з головних завдань, яке покладав ще Закон “Про судоустрій України” 2002 р. на кваліфікаційні комісії, було забезпечення формування корпусу професійних суддів, здатних кваліфіковано, сумлінно і неупереджено здійснювати правосуддя, шляхом відбору і рекомендування осіб для зайняття посади професійного судді, розгляд питань про дисциплінарну відповідальність суддів і щодо надання висновків про звільнення суддів із посади [14].

Система кваліфікаційних комісій до 2010 року становила центральну складову інституту самоорганізації судової влади України. Кваліфікаційні комісії суддів формувалися з 11 членів, серед яких було не менше 6 суддів. Ці органи були побудовані таким чином, що у своїй структурі були представлені суддівською більшістю. Члени кваліфікаційних комісій з числа суддів обиралися конференціями суддів на засадах суддівського самоврядування

таємним або відкритим голосуванням. Дві особи від Міністерства юстиції України призначалися наказом міністра юстиції; дві особи призначалися відповідними обласними (Київською міською) радами за місцезнаходженням кваліфікаційної комісії суддів. Одну особу призначав своїм розпорядженням Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

З прийняттям Закону “Про судоустрій і статус суддів” 2010 р. система кваліфікаційних комісій практично була ліквідована. З організаційної структури цього органу було залишено лише Вищу кваліфікаційну комісію суддів України (ВККСУ), в основі організації якої було збережено принцип суддівської більшості. Вища кваліфікаційна комісія суддів України є державним органом суддівського врядування, який на постійній основі діє у системі правосуддя України. Унаслідок реформи 2016 р. кількість членів ВККСУ збільшено з 11 до 16 чоловік. Згідно чинного Закону України “Про судоустрій і статус суддів” до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України обираються (призначаються) громадяни України, які мають повну вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права не менше п’ятнадцяти років. До Вищої кваліфікаційної комісії суддів України обираються (призначаються): 1) з’їздом суддів України – вісім членів Комісії з числа суддів, які мають стаж роботи на посаді судді щонайменше десять років, або суддів у відставці; 2) з’їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ – два члени Комісії; 3) з’їздом адвокатів України – два члени Комісії; 4) Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини – два члени Комісії з числа осіб, які не є суддями; 5) Головою Державної судової адміністрації України – два члени Комісії з числа осіб, які не є суддями. Зменшено строк повноважень члена ВККСУ з шести до чотирьох років. За новим законом одна і та сама особа не може здійснювати повноваження два строки поспіль. За членом ВККСУ, який є суддею або державним службовцем, на час здійснення повноважень зберігаються посада, статус і місце роботи. Члени ВККСУ на час здійснення повноважень відряджаються до Комісії та не можуть виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу, крім викладацької,

творчої та наукової. Також члени цього органу, обрані з'їздом суддів України, не можуть здійснювати правосуддя [106]. Те саме стосується адвокатів, які повинні припинити адвокатську діяльність та участь в органах адвокатського самоврядування на час виконання повноважень членів Комісії.

ВККСУ як самостійний орган судової влади чітко відмежовується від органів судового управління (адміністрування) і суддівського самоврядування, що вказує на його автономний статус у судовій системі України. На відміну від попередніх законодавчих регулювань організації та діяльності ВККСУ законодавець мінімізував контроль за цим органом з боку законодавчої та виконавчої гілок влади. Члени цього органу не можуть бути прямими носіями законодавчої або виконавчої гілок влади, що безумовно є позитивним. Організаційна складова ВККСУ підтверджує, що цей орган є судовим, оскільки в його основі лежить суддівська більшість, але з відповідним політичним та громадським контролем з боку представників виконавчої влади, вищої юридичної освіти та правозахисних державних інститутів.

Іншим конституційним органом у системі організації судової влади є Вища рада правосуддя (Вища рада юстиції), яка за рекомендацією кваліфікаційної комісії суддів вносить подання про призначення суддів Президентові України. Вища рада юстиції (ВРЮ) за пропозицією кваліфікаційної комісії суддів або за власною ініціативою вносить подання про звільнення суддів з посади до органу, який їх призначив або обрав. Вища рада правосуддя (ВРП), яка після перехідного періоду прийде на зміну Вишій раді юстиції, відіграватиме головну роль у судовій системі України, вирішуючи питання призначення та звільнення суддів [113]. Щоправда всі деталі функціонування цього органу ще мають визначити в окремому законі, який наразі розглянули лише у першому читанні 3 листопада 2016 р. [16]. До її складу не входитимуть силовики і чиновники за посадою. З 21 члена ради десятих обиратиме з'їзд суддів, по двоє – президент, парламент, з'їзд адвокатів, конференція прокурорів, з'їзд представників юридичних навчальних закладів та установ. Голова Верховного Суду входить за посадою. Істотно

зросте фінансування цієї структури [107]. Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та ж особа не може обіймати посаду члена ВРП два строки поспіль [4].

У вітчизняній юридичній науці існують різні підходи до характеристики цього конституційного органу. Назаров І. вважає, що Вища рада юстиції – це контролюючий орган, основною метою діяльності якого є підвищення ефективності роботи кваліфікаційних комісій суддів при відборі й рекомендації осіб для зайняття посади професійного судді, визначення рівня спеціальної підготовленості професійних суддів, розгляд питань про їх дисциплінарну відповідальність тощо [77, с. 67]. Водночас В. Молдован розглядає Вищу раду юстиції як дорадчий (узгоджувальний) орган, що формується за принципом представництва і належить до кола державних органів, місце якого визначено його контрольно-наглядовими повноваженнями [41, с. 135-136]. Ряд вчених вважають, що ВРЮ не належить до судової системи; це конституційний орган зі спеціальними повноваженнями, який де-факто має виконувати дорадчу роль при вирішенні питання про обрання та звільнення суддів. ВРЮ є контрольно-наглядовим органом, про що свідчить її статус, специфіка прав та обов'язків. Згідно ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами [4]. Тому ВРЮ є вторинною щодо судової влади, статус якої визначається повноваженнями, покладеними на неї.

Вважаємо, що відповідно до основоположних засад самоорганізації судової влади, правовий статус ВРП має бути встановлений як конституційний судовий орган у сфері юстиції. ВРП має стати тим головним конституційним осередком судової влади, де прямо і безпосередньо узгоджуватимуться найголовніші питання життєдіяльності судової влади. До цього вагомий крок зробила реформа судочинства 2016 року. Конституція України у ст. 131 визначає функції ВРП [1]. Значно розширений перелік імовірних повноважень ВРП містить проект Закону України “Про вищу раду правосуддя” [16].

Однак залишається відкритою проблема, чи дійсно ВРП буде спроможна нести повноцінну відповідальність за формування високопрофесійного

суддівського корпусу, чого не досягла ВРЮ. Частково відповідь на це питання модуть дати зміни до Конституції України, які зафіксували передачу найбільшо квоти на призначення кількісного складу ВРП не органам центральної державної влади, а з'їзду суддів України. Це не було передбачено Законом України “Про вищу раду юстиції” [12]. Нарешті враховано рекомендації з питань незалежності судової влади, зокрема Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № (94) щодо незалежності, дієвості та ролі суддів, згідно з якими більшість її складу має обиратися (призначатися) суддями. За таких умов до повноважень ВРП можна віднести призначення (обрання) громадян на суддівські посади з огляду на те, що відповідно до цих Рекомендацій орган, уповноважений приймати рішення щодо обрання та кар'єри суддів, має бути незалежним від уряду й адміністративних органів [18].

ВРП України навряд чи зможе виконати завдання з формування високопрофесійного і високоморального суддівського корпусу, якщо не буде обстоювати незалежність суддів. Таку функцію виконують вищі ради юстиції багатьох держав Європи. В Законі “Про Вищу раду юстиції” фактично проігноровано положення ст. 1.4 Європейської хартії про закон “Про статус суддів”, де зазначено, що “закон гарантує кожному судді, який вважає, що його законні інтереси або у ширшому сенсі, його незалежність або незалежність судового процесу поставлено під загрозу або ігноруються, право звернутися до такого незалежного органу, що має повноваження виправити ситуацію або запропонувати рішення” [12]. ВРЮ уже давно перетворилася в поліцейський орган і знаряддя, з допомогою якого деякі владні та інші політичні інституції намагаються впливати на судову владу. Доводиться констатувати, що ВРЮ в Україні не можна віднести до інституту самоорганізації судової влади.

Реалії розвитку вітчизняної правової системи та судочинства України свідчать, що українському корпусу суддів, кожному судді потрібно зробити багато зусиль, щоб судова самоорганізація почала дієво працювати і захищати незалежність суддів. Водночас, у механізмі організації судової влади України невиправдано сформувалася система дублюючих і конкуруючих між собою

органів – Вища кваліфікаційна комісія суддів і Вища рада юстиції. Ці органи потребують істотних реформувань. Зокрема, ВККС та ВРЮ мають бути реорганізовані у єдиний орган. Однак зміни до законодавства 2016 року дану пропозицію не врахували.

Вважаємо, що саме Вища рада юстиції (правосуддя) повинна стати тим конституційним осередком судової влади, де узгоджуватимуться та прийматимуться найголовніші питання життєдіяльності судової влади. У січні 2017 року розпочато практичний процес реорганізації Вищої ради юстиції у Вищу раду правосуддя. Члени та Голова ВРЮ набули статусу і повноважень членів та Голови ВРП відповідно [104]. Здійснювалися заходи із реєстрації нової юридичної особи, розроблена і затверджена відповідна нормативна база для регламентації діяльності нового конституційного органу державної влади в Україні, зокрема, регламент діяльності ВРП, яку очолив Заслужений юрист України Ігор Михайлович Бенедисюк.

### **Висновки до Розділу 3**

Пряма участь народу при здійсненні судової влади є важливою ознакою правової держави і громадянського суспільства. Вона впливає на становлення незалежної судової влади. Участь народу при здійсненні судової влади має на меті: реалізацію громадянського контролю щодо професійних суддів; здійснення прямого народовладдя у сфері судочинства; забезпечення верховенства права як відображення соціальної справедливості. Через систему територіальних громад органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати пряму участь громадян в організації та здійсненні судової влади. Вбачається, що ряд статей Конституції України з даного питання потребують певного доповнення. Зокрема, в ст. 129 варто передбачити наступне: “Громадяни мають рівне право на судовий захист за участю присяжних”.

Одним з факторів політичного впливу на судову владу та незалежність суддів є механізм формування суддівського корпусу. Оскільки Україна прагне стати правовою державою, її зусилля повинні спрямовуватися на зміцнення

самостійності і незалежності судової влади. Безумовним елементом кар'єрного зростання судді має бути об'єктивна оцінка його попередньої роботи та моральної складової особистості. Вбачаємо надання Президенту України виняткових повноважень одноосібно (за поданням Вищої ради правосуддя) призначати суддів на посади імовірною загрозою демократії та може призвести до узурпації влади. Механізм формування суддівського корпусу України все ще потребує істотних удосконалень.

Організація суддівського самоврядування в Україні потребує утвердження повноважень органів суддівського самоврядування у ключових кадрових питаннях щодо оцінки та кар'єрного зростання суддів, їх професійної етики та дисципліни. Це стає особливо актуальним в умовах очікуваного масштабного оновлення суддівського корпусу в Україні. Відкритість і колегіальність розгляду майбутніх кандидатів на посаду судді є необхідним шляхом до демократизації і самостійності судової влади.

Одним з новітніх інститутів організації судової влади є її самоорганізація у вирішенні найважливіших питань її функціонування. Здійснюючи самоорганізацію, суддівська більшість має гарантувати незалежність судової влади від неправомірного політичного тиску при вирішенні принципових питань. Водночас для запобігання корпоративній суддівській замкнутості і можливим потуранням при ухваленні принципових рішень в органі самоорганізації судової влади крім суддів мають бути представники від інших гілок влади та широких кіл громадськості. Організація діяльності кваліфікаційних комісій суддів має бути відроджена на рівні областей, що має наблизити їх до суспільства і громадського впливу. Вища рада правосуддя повинна стати тим конституційним осередком судової влади, де узгоджуватимуться та прийматимуться найголовніші питання щодо діяльності судової влади.

## ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Виходячи з аналізу історичного процесу та сучасного стану розвитку інституту суду констатуємо, що суд за своєю природою є соціальним і публічно-правовим феноменом, невід’ємним елементом публічної влади, що має своє глибоке історичне підґрунтя. З виникненням і зміцненням держави на основі єдиновладдя, ставши органом державної влади, публічний суд почав поступово перебирати, а згодом і повністю перейняв функції та роль суду як соціального органу. Однак у всі історичні епохи ці дві формації суду існували й існують паралельно, впливаючи одна на одну, а іноді поєднуючись (суд за участю присяжних, шеффенів, народних засідателів, мирових суддів). Судова влада є особливим, самостійним і незалежним різновидом державної влади, який суттєво відрізняється від інших гілок влади. Його діяльність спрямована на захист прав і свобод особи, законних інтересів колективних суб’єктів правовідносин, суспільства та держави загалом. Соціальна роль судової влади визначається спрямованістю її діяльності на забезпечення верховенства права, закріпленого в законодавстві.

Єдність судової влади як правової основи судоустрою України забезпечується: цілісністю судової системи; єдиними засадами організації і діяльності судів; єдністю статусу суддів; єдністю судової практики; підпорядкуванням усіх судових справ вищому касаційному нагляду одного суду тощо. Пропонуємо сформулювати конституційні норми, які визначають статус та організацію судової влади, в ст. 124 Конституції України так: “Судова влада в Україні є єдиною та цілісною. ...”. Єдиний касаційний суд повинен спрямовувати судову практику в одне русло, забезпечувати цілісність права, його верховенство, надавати конституційним положенням практичного сенсу. Таким органом в Україні є Верховний Суд України. Водночас головне навантаження по здійсненню судочинства сьогодні несуть суди першої ланки, які розглядають справи по суті. Територіальна віддаленість судів від населення (особливо сільського), перевантаженість місцевих суддів провадженнями

різного характеру і складності, відсутність чітких нормативів їх навантаження негативно позначаються на швидкості і на якості судочинства. Тому вважаємо, що кардинальних змін в організації та діяльності судової системи передусім потребують місцеві суди.

З метою ефективної організації і діяльності судів першої інстанції місцеві суди мають бути розділені на мирові і загальні (окружні). Нескладні цивільні, адміністративні і кримінальні провадження можуть розглядатися у мирових судах. Більш складні і суспільно значимі справи повинні розглядати місцеві загальні суди. Можливість оскарження рішень мирових судів доцільно обмежити рамками апеляційного перегляду у місцевому загальному суді. Концептуальною засадою модернізації судової системи має стати її максимальне наближення до населення. Доступність судового захисту і спрощення бюрократичних процедур має забезпечуватись універсальним порядком звернення до суду, за правилом “одного вхідного вікна”.

Держава і громадянське суспільство тісно взаємопов’язані. Шлях до розвитку громадянського суспільства в Україні має проходити через пряму участь громадян у політичному житті країни, організації відповідальної судової влади. Це має стати важливою запорукою незалежності суддів від політичного впливу і водночас формою прямої відповідальності перед суспільством. Пошук балансу між державою і громадянським суспільством спонукає до впровадження механізмів організації судової влади, які втілять їх спільний компроміс. Такий компроміс у питаннях організації судової влади і здійснення правосуддя може реалізовуватися передусім через громадянський контроль. У тексті Конституції України нічого не сказано про принцип доступності правосуддя, який полягає тому, що судова система повинна бути простою, чіткою і прозорою, менш затратною для громадян і зрозумілою для широкого загалу. Водночас “доступність правосуддя для кожної особи” передбачена в ч. 3 ст. 7 Закону України “Про правосуддя і статус суддів” як елемент права на справедливий суд.

Важливою ознакою громадянського суспільства і правової держави є пряма участь народу у здійсненні судової влади. Пряме народовладдя забезпечує двосторонній взаємозв'язок та взаємовплив між громадянським суспільством і державою. Для України актуальним залишається питання запровадження прямого народовладдя при здійсненні судочинства, насамперед ефективності правових форм, в яких воно має втілитись. Запровадження ефективних механізмів судочинства з прямою участю народу на практиці потребує вирішення таких завдань: 1) здійснити професійну “переорієнтацію” представників системи юстиції (суддів, прокурорів, адвокатів) на засади змагального судочинства; 2) запровадити ефективні механізми добору і залучення присяжних (формування списків, жеребкування, відводи, компенсації і винагороди тощо). Головну роль у цьому процесі мають відігравати територіальні громади та органи місцевого самоврядування. Нагальним є завдання підвищення рівня правосвідомості населення з метою подолання громадянської пасивності при здійсненні судочинства. Першим кроком має стати загальнонаціональна програма правової освіти для громадян щодо участі при здійсненні судочинства.

Питання прямої (безпосередньої) участі народу при здійсненні судової влади потребує певного доповнення на рівні Конституції України. Зокрема, у ст. 129 необхідно передбачити: “Громадяни мають рівне право на судовий захист за участю присяжних”. Для України оптимальним варіантом є континентальна (комбінована) модель суду присяжних, притаманна більшості країн Західної Європи. В законодавстві України не передбачено інституту мирових суддів, що обмежує можливості доступу народу до судочинства, нівелює перспективи запровадження процедури примирення і посередництва (медіації), свідчить про недовіру системи органів державної (насамперед судової) влади до прямого залучення представників громадськості до організації і здійснення правосуддя. Пропонуємо ст. 124 Конституції України доповнити таким положенням: “В рамках територіальних громад органами місцевого самоврядування утворюються мирові суди”. Частину 1 ст. 127 варто

викласти у такій редакції: “Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних та мирових суддів”. Внести відповідні доповнення до Закону України “Про судоустрій і статус суддів”.

Україна прагне стати правовою державою, тому її зусилля повинні бути спрямовані на зміцнення самостійності і незалежності судової влади. Сприяти цьому покликана суддівська незмінюваність. Передусім судові повноваження не повинні підлягати повторним перезатвердженням, що передбачено змінами до законодавства про судоустрій 2016 року. Пропонуємо внести доповнення до ст. 128 Конституції України таким формулюванням: “Професійні судді незмінювані”. Звільнення суддів повинно гарантуватись судовим захистом. Чинний порядок формування суддівського корпусу є формалізований, недостатньо прозорий і не враховує демократичних національних традицій минулого, заснованих на принципі виборності суддів населенням. Безумовним елементом кар’єрного зростання судді має бути об’єктивна оцінка попередньої роботи і моральної складової особистості, яка повинна здійснюватись в рамках судової влади і за чіткими критеріями. Механізм кадрового забезпечення судової влади України потребує кардинальних змін. Відсутність належних конкурсних засад доступу до суддівської посади, прозорих процедур заміщення посад в судах усіх рівнів підриває засади рівності суддів, єдності їх статусу. Вбачаємо надання Президенту України виняткових повноважень одноосібно (за поданням Вищої ради правосуддя) призначати суддів на посади загрозою демократії, що може призвести до узурпації влади.

Організація суддівського самоврядування в Україні потребує утвердження повноважень відповідних органів у ключових кадрових питаннях щодо оцінки діяльності і кар’єрного зростання суддів, їх професійної етики та дисципліни. Це стає особливо актуальним в умовах очікуваного масштабного оновлення суддівського корпусу в Україні. Відкритість і колегіальність розгляду майбутніх кандидатів на посаду судді є необхідним шляхом до демократизації і самостійності судової влади. Здійснюючи самоорганізацію,

суддівська більшість має гарантувати незалежність судової влади від неправомірного політичного тиску при вирішенні принципових питань. Водночас для запобігання корпоративній суддівській замкнутості в органі самоорганізації судової влади крім суддів мають бути представники від інших гілок влади і широких кіл громадськості. Організація діяльності кваліфікаційних комісій суддів має бути відроджена на рівні областей, що має наблизити їх до суспільства і громадського впливу. Вища рада правосуддя повинна стати тим конституційним осередком судової влади, де узгоджуватимуться та прийматимуться найголовніші питання щодо діяльності судової влади.

Загалом прийняті на законодавчому рівні зміни до законодавства про судоустрій частково містять давно очікувані новели щодо більшої відкритості для суспільства і посилення впливу громадськості на систему організації судочинства в Україні. Однак на кардинальні якісні зміни у функціонуванні судової системи у найближчій перспективі чекати не доводиться, адже розпочата чергова реформа судочинства в Україні є неоднозначною і розтягнута в часі. Наприклад, обрання членів Вищої ради правосуддя, на яку покладені основні функції призначення та звільнення суддів, має бути завершено до 30 квітня 2019 року. До цього її повноваження здійснює нинішня Вища рада юстиції, сформована зовсім іншим шляхом. Часові виміри повноцінної роботи повністю оновленого складу Верховного Суду України, створення Вищого антикорупційного суду, місцевих окружних судів та апеляційних судів у відповідних апеляційних округах, як і переатестації суддів наразі загалом точно не визначені. Тому доки вітчизняні судові органи влади лише планують трансформації, основну роль у вдосконаленні судочинства повинна відігравати широка громадськість, добросовісні та професійні представники судової влади на всіх рівнях, без активної громадянської позиції яких побудова справді правової держави в Україні надалі залишається перспективною.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

### **I. Нормативно-правові акти, пам'ятки права і проекти законів**

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141 (із змінами, внесеними згідно із Законом N 1401-VIII від 02.06.2016).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. (із змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004р. № 1618-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – Ст. 492. – С. 1530.
4. Закон України “Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)” // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – Ст. 532.
5. Закон України “Про судоустрій і статус суддів” від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.
6. Закон України “Про правила етичної поведінки” від 17 травня 2012 р. № 4722–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 14. – Ст. 94.
7. Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства від 20 грудня 2011 року №4176-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 29. – Ст. 340.
8. Закон України “Про судоустрій і статус суддів” від 7 липня 2010 року №2453-VI (із змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42, 43, 44-45. – Ст. 529.
9. Закон України “Про доступ до судових рішень” // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.
10. Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

11. Закон України “Про забезпечення права на справедливий суд” від 12 лютого 2015 року № 192-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 18, № 19-20. – Ст. 132.
12. Закон України “Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 року № 22/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.
13. Закон України “Про державну таємницю” 21 січня 1994 р. № 3855-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.
14. Закон України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10. – С. 441. (Закон втратив чинність на підставі Закону № 2453-VI від 7 липня 2010 року).
15. Закон України “Про статус суддів” № 2862-XII від 15 грудня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56. (Закон втратив чинність на підставі Закону № 2453-VI від 07.07.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42, № 43, № 44-45. – Ст. 529.).
16. Закон України “Про вищу раду правосуддя”. Проект / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс] – Режим дступу [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=60102](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60102)
17. Европейская хартия о законе “О статусе судей” Лиссабон, 10 июля 1998 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994\\_236](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_236)
18. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів від 13.10.1994 р. № R (94) 12 // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 4 (6). – С. 10-11.
19. Рекомендація CM/Рес (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов’язки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994\\_a38](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38)
20. Рекомендація № R(94)12 Комітету міністрів державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 4(6). – С. 10-11.

## II. Монографічна література

21. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс / пер. со швед. Ин-т Европы. – М.: Наука, 1994. – 397 с.
22. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
23. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак; пер. с англ. – М.: НОРМА, 2009. – 376 с.
24. Бігун В.С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія / В.С.Бігун. – К., 2011. – 303 с.
25. Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення для утвердження справедливого організаційного забезпечення судової влади / В.Д. Бринцев. – Х.: Право, 2010. – 464 с.
26. Власов В.И. Философия правосудия в диалогах / В.И. Власов. – М.: РАГС, 2010. – 336 с.
27. Городовенко В.В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні: монографія / В.В. Городовенко. – К.: Фенікс, 2007. – 224 с.
28. Демченко С.Ф. Теоретичні аспекти становлення і розвитку економічного судочинства в Україні: монографія / С.Ф. Демченко. – К.: Преса України, 2009. – 284 с.
29. Еллинек Г. Право современного государства. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб.: Юридический книжный магазин И. К. Мартынова, 1908. – 598 с.
30. Кистяковский А.Ф. Общая часть уголовного судопроизводства / А.Ф. Кистяковский. – К.: Изд-во С. Семенко, 2005. – 118 с.
31. Коваленко В.В. Недержавне судочинство в Україні: монографія / В.В. Коваленко, С.О. Юлдашев. – К.: МАУП, 2006. – 168 с.
32. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського / С.Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 200 с.
33. Колоколов Н.А. Судебная власть: от лозунга к пониманию реальности / Н.А.

- Колоколов. – М.: Юрист, 2010. – 400 с.
34. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. правн. фундація, Вид-во “Право”, 1996. – 544 с.
  35. Логунова М.М. Комунікації судової влади: науково-практичний посібник / М.М. Логунова, М.Г. Лашкіна, П.О. Гвоздик, А.Г. Алексєєв та ін. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – 276 с.
  36. Малярєнко В. Т. Кримінальний процес України: Стан та перспективи розвитку / В.Т. Малярєнко. – К.: Ін Юре, 2004. – 600 с.
  37. Міжнародні стандарти незалежності суддів: 36. док. – К.: Поліграф-Експрес, 2008. – 184 с.
  38. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К.: Істина, 2010. – 488 с.
  39. Моніторинг незалежності суддів в Україні / за заг. ред. А. Алексєєва. – К.: Поліграф-Експрес, 2007. – 96 с.
  40. Москвич Л.М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: монографія / Л.М. Москвич. – Х.: ФІНН, 2011. □ 384 с.
  41. Науково-практичний коментар Закону України “Про судоустрій і статус суддів”/ Теліпко В.Е.; [за ред. Молдована В.В.]. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 528 с.
  42. Регіональна модель зміцнення незалежності суддів: практичний посібник для рад суддів / кол. авт. – К.: Поліграф-Експрес, 2009. – 100 с.
  43. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер; пер. із фр. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.
  44. Рулан Н. Юридическая антропология / Н. Рулан. – М.: НОРМА, 2012. – 310 с.
  45. Селіванов А.О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди / А.О. Селіванов. – К.: Рада, 2009. – 560 с.
  46. Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. Ч.1: Судоустройство / В.К.Случевский. – М.: Зерцало, 2008. – 488 с.
  47. Стефанюк В. Судова система України та судова реформа / В. Стефанюк. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

48. Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2-х т. / пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.
49. Уголовное судопроизводство: теория и практика / под ред. Н.А. Колоколова. – М.: Юрайт, 2011. – 1038 с.
50. Яновська О.Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства: монографія / О.Г. Яновська. – К. Прецедент, 2014. – 303 с.

### **III. Дисертації та автореферати дисертацій**

51. Білова О.В. Проблеми суддівського самоврядування в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.10. / О.В. Білова. – Х., 2008. – 18 с.
52. Бринцев В.Д. Система організаційного забезпечення судової влади України: автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.10 / Бринцев. – Х., 2011. – 39 с.
53. Власова Г.Б. Легитимация институтов публичной власти в политико-правовом и социокультурном измерениях (на примере эволюции правосудия): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 23.00.02 / Г.Б. Власова. – Ростов-на-Дону, 2009. – 47 с.
54. Девликамов А.А. Судебная власть в федеральном государстве: сравнительно-правовое исследование: автореф. ... к.ю.н.: 12.00.01 / А.А. Девликамов. – М., 2007. – 28 с.
55. Красноборов О.В. Адміністративно-правовий статус Державної судової адміністрації України: дис... канд. юрид наук: 12.00.07 / Красноборов Олександр Валерійович. – Х., 2010. – 209 с.
56. Куйбіда Р.О. Організація і розвиток сучасної судової системи України: автореф. ... к.ю.н.: 12.00.10 / Р.О. Куйбіда. – К., 2006. – 21 с.
57. Прилуцький С.В. Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / С.В. Прилуцький. – К., 2013. – 35 с.
58. Притыка Д.Н. Арбитражный суд: проблемы организации и деятельности : монография / Д.Н. Притыка. – К.: Ориане, 2008. – 320 с.

59. Сидорчук О.О. Суд присяжних у Правобережній Україні: створення та діяльність (1880-1917 рр.): автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / О.О. Сидорчук. – Львів. – 2010. – 17 с.
60. Смородинський В.С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Смородинський Віктор Семенович. – Х., 2001. – 187 с.
61. Тернавська В.М. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) / В.М. Тернавська: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / В.М. Тернавська. – К., 2007. – 20 с.
62. Факас І.Б. Конституційно-правові принципи організації та діяльності судів загальної юрисдикції в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / І.Б. Факас. – 2009. – 17 с.
63. Фесенко Л. І. Правовий статус Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у системі судового устрою: дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Фесенко Леонід Іванович. – О., 2011. – 242 с.

#### **IV. Наукові публікації в періодичних виданнях**

64. Бондар С.О. Суди в системі органів державної влади: уточнення понятійного апарату / С.О. Бондар // Актуальні проблеми права: Теорія і практика. – 2008. – № 13. – С. 284-296.
65. Борко А. Л. Сутність і ознаки інституту судової влади / А. Л. Борко // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2011. – № 4 (55). – С. 11-17.
66. Бородін І. Судова влада у теорії поділу влад / І. Бородін // Право України, 2012. – № 10. – С. 11-14.
67. Вільгушинський М. Й. Суди в системі публічної влади України / М. Й. Вільгушинський // Вісник Харківськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2012. – № 2 (57). – С. 17-24.
68. Вишневский Г.А. Единство судебного правоприменения как способ обеспечения верховенства права / Г.А. Вишневский // Право. – 2011. – № 2. – С. 8-15.

69. Глушеко С.В. Проблемні питання організаційного забезпечення вищого спеціалізованого суду / С.В. Глущенко // Адміністративне право і процес. – 201. – № 1(7). – С. 43-51.
70. Гринишин А.Б. Загальні питання участі народу у відправленні правосуддя в кримінальних справах / А.Б. Гринишин // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 232-238.
71. Грубінко А.В. Проблеми і перспективи запровадження суду присяжних в системі судочинства України: зарубіжний досвід та вітчизняна практика / А.В. Грубінко, Н.М. Ярчук // Юридичний електронний науковий журнал. – 2014. – № 1. – С. 11-15.
72. Гуськова А.П. Возрождение концепции судебного права в России / А.П. Гуськова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. □ № 3. – С. 4□8.
73. Закалюк А. Наукове обґрунтування законодавчого регулювання порядку добору та рекомендації до призначення кандидатів на посаду судді / А. Закалюк // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 3(54). – С. 222-233.
74. Кирилюк Р.І. Про сутність категорії “організаційне забезпечення” щодо діяльності судів / Р.І. Кирилюк // Публічне право. – 2012. – № 2. – С. 42-48.
75. Костенко О. М. Наукове відкриття в суспільно-гуманітарних науках і правознавстві: теоретичні та прикладні проблеми / О.М. Костенко, А.С. Нерсисян // Віче. – 2011. – № 14. – С. 7-10.
76. Кривенко В.В. Суддівське самоврядування як елемент управління судовою системою України / В.В. Кривенко // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 4 (68). – С. 2-6.
77. Назаров І.В. Судова реформа як частина правової реформи в Україні / І.В. Назаров // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 1(5). – С. 63-75.
78. Обрусна С. Організаційно-правові засади управління судовою системою України: сучасний стан та перспективи розвитку в умовах судової реформи / С. Обрусна // Юридичні науки. – 2010. – № 83. – С. 57-60.

79. Орзих М.Ф. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика / М.Ф. Орзих // Юридичний вісник. – 2001. – № 4. – С. 117-128.
80. Самсін І.Л. Кваліфікаційні комісії суддів: курс на реформування / І.Л. Самсін // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 9 (73). – С. 6-9.
81. Сірий М.І. Реформа правоохоронних органів у Європі й Україні / М.І. Сірий // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 8(72). – С. 24-30.
82. Тертишник В.М. Суд присяжних: ростки і суть ідеї та її мімікрія при реформуванні кримінального судочинства України / В.М. Тертишник // Право України. – 2012. – № 7 – С. 274-278.
83. Томкіна О. Наукові засади застосування методів професійного відбору стосовно кандидатів на посади суддів з метою профілактики суддівської не доброчесності / О. Томкіна // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 3(54). – С. 234-245.
84. Петрухин И.Л. Суд присяжных: проблемы и перспективы / И.Л. Петрухин // Государство и право. – 2001. – № 3. – С. 5-15.
85. Прилуцький С.В. Кадрове забезпечення судової влади: міжнародні стандарти, зарубіжний досвід, вітчизняні реалії / С.В. Прилуцький // Судова апеляція. – 2008. – № 3 – С. 100-107.
86. Прилуцький С.В. Самоорганізація судової влади як новітній правовий інститут розвинутої демократії / С.В. Прилуцький // Судова апеляція. – 2009. – № 1. – С. 124-135.
87. Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції 16-18 вересня 2011 р., м. Саки. □ Київ; Сімферополь: СМД, 2011. – Ч. 1. – 448 с.
88. Хливнюк А.М. Щодо поняття “судова влада” / А.М. Хливнюк // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 4 (104). – С. 45-48.
89. Юревич І.В. Організаційно-правове забезпечення єдності судової влади / І.В. Юревич // Філософія права. – 2012. – № 1. – С. 1114-1119.

## V. Навчальна література

90. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Грубінко А.В. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 656 с.
91. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навчальний посібник / М.В. Кравчук. – К.: Терно-граф, 2013. – 608 с.
92. Музиченко П.П. Історія держави і права: навчальний посібник / П.П. Музиченко. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
93. Порівняльне судове право: навч. посіб. / І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, Н.В. Сібільова, В.С. Бабкова, Ю.І. Крючко; за ред. І.Є. Марочкіна та Л.М. Москвич. – Х.: Право, 2008. – 112 с.
94. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консум, 2011. – 656 с.
95. Тополевська Л. Міжнародний досвід діяльності інститутів мирового судді, суду присяжних, народних засідателів та пропозиції щодо можливостей його застосування в Україні: підручник / А. Бурий, Р. Таратута, Р. Тополевський, Л. Тополевська. – Л.: РГБФ “Право і Демократія”, 2009. – 131 с.
96. Шишкін В.І. Судові системи країн світу: навч. посіб.: у 3-х кн. / В.І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – 320 с.
97. Ярмиш О.Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник / О.Н. Ярмиш, В.О. Серьогін; за заг. ред. Тодики Ю.М. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2012. – 653 с.

## **VI. Довідкова література**

98. Большая юридическая энциклопедия / [В. В. Аванесян, С. В. Андреева, Е. В. Белякова и др.]; оформл. А. Мусина. – М.: Изд-во Эксмо, 2007. – 688 с.
99. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 704 с.
100. Велика юридична енциклопедія / [уклад. М.Р. Гнатюк]. – Донецьк: Глорія Трейд, 2014. – 416 с.

101. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемчушенка]. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.
102. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. Д-Й / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 1999. - С. 816.
103. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5. П-С / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2003. – 736 с.

## **VII. Електронні ресурси**

104. Вища рада правосуддя затвердить регламент своєї діяльності на наступному засіданні / Вища рада юстиції. Офіційний сайт. – 19.01.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vru.gov.ua/news/1959>
105. Кириченко Ю. Зміни до Конституції, що запускають судову реформу. Як це працюватиме? Інфорграфіка / Ю. Кириченко // Українська правда. – 2016. – 30 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/09/30/7122226/>
106. Судова реформа 2016 року: хронологія змін / Хмельницький окружний адміністративний суд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmoas.gov.ua/sudova-reforma-2016-roku-hronologiya-zmin>
107. Червоненко В. Старт судової реформи: 10 ключових новацій / В. Червоненко // BBC Українаю – 2016. – 30 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/09/160929\\_justice\\_judiciary\\_reform\\_vc](http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/09/160929_justice_judiciary_reform_vc)

## **VIII. Матеріали судової практики**

108. Дело “Де Хаэс (De Haes) и Гийселс (Gijssels) против Бельгии”. Постановление суда от 24 февраля 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/de-haes-i-gijssels-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
109. Європейський суд з прав людини. П’ята секція. Рішення. Справа “Білуха проти України” (Заява № 33949/02). Страсбург, 9 листопада 2006 року.

Переклад офіційний. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:  
[http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974\\_272](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_272)

110. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про проведення атестації державних службовців” (справа про атестацію державних службовців) від 08.07.2003р. № 15-рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1487.
111. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII “Третейське самоврядування” Закону України “Про третейські суди” (справа про завдання третейського суду) від 10 січня 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 28. – Ст. 903.
112. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого господарського суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 130 Конституції України (справа про фінансове забезпечення діяльності судів) від 11.03.2010 р. № 7-рп/2010 // Вісник Конституційного Суду України. – 2010 р. – № 2. – С. 82.
113. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України “Про судоустрій і статус суддів”, “Про Вищу раду юстиції” (справа про повноваження державних органів у сфері судоустрою): від 21.06.2011 р. № 7-рп/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 50. – Ст. 38.
114. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2013 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:  
<http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files//5-8%D0%BA%D1%8113.doc>

115. Рішення Ради суддів загальних судів України “Щодо схвалення проекту плану інформатизації судової системи України та створення робочої групи” від 25.06.2013 р. № 52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/shodo-shvalennja-proektu-planu-informatizaciyi-sudovoyi-sist-doc147440.html>.